

Υπουργείο Πολιτισμού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης

Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Kozani

Τα Βυζαντινά Σέρβια:
ένας οδηγός περιήγησης
του αρχαιολογικού χώρου

Byzantine Servia:
A guide to the archaeological site

Αιανή/Aiani 2023

Υπουργείο Πολιτισμού | Ministry of Culture
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης | Ephorate of Antiquities of Kozani

Τα Βυζαντινά Σέρβια: ένας οδηγός περιήγησης του αρχαιολογικού χώρου

Byzantine Servia: A guide to the archaeological site

Επιμέλεια έκδοσης: | Edited by:
Θεοχάρης Τσάμπουρας | Theocharis Tsampouras

Κείμενα: | Texts:
Γεωργία Καβουρίδου, | Georgia Kavouridou,
Σόνια Κούτσιανου, | Sonia Koutsianou,
Θεοχάρης Τσάμπουρας | Theocharis Tsampouras

Αιανή, 2023

Συντελεστές έκδοσης:

Επιμέλεια έκδοσης, έρευνα και αρχαιολογική τεκμηρίωση: *Θεοχάρης Τσάμπουρας*

Κείμενα: *Γεωργία Καβουρίδου, Σόνια Κούτσιανου, Θεοχάρης Τσάμπουρας*

Μετάφραση: *Θεοχάρης Τσάμπουρας*

Φωτογραφίες: *Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης*

Σχέδια: *Στέλιος Βαβλιάρας, Σοφία Βλαχοπούλου, Γεωργία Καβουρίδου*

Η παρούσα έκδοση εντάσσεται στην υλοποίηση της Πράξης «Στερέωση και Αποκατάσταση του Δυτικού Πύργου στο Κάστρο Σερβίων», η οποία συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση/Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Δυτική Μακεδονία» του ΕΣΠΑ 2014-2020”.

© Υπουργείο Πολιτισμού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης, 2023.

“This publication is part of the implementation of the project “ Consolidation and Restoration of the Western Tower at the Castle of Servia “, which was co-financed by Greece and the European Union / European Regional Development Fund through the Operational Program “Western Macedonia” of the NSRF 2014-2020”.

© Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Kozani, 2023.

ISBN: 978-960-386-661-9

Εκτύπωση- Βιβλιοδεσία: *Μαυρογένης Εκτυπωτική Μ. ΙΚΕ*
Τέρμα Ολύμπου 3, 570 09 Καλοχώρι, Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310 700770, Fax: 2310 700767

Περιεχόμενα / Contents

Σελίδα/Page

A. Ιστορικό Πλαίσιο	5	A. Historical outline
B. Μια πρόταση ανάγνωσης του αρχαιολογικού χώρου	14	B. How to navigate and understand the archaeological site
i. Το κάστρο και τα εντός των τειχών μνημεία	14	i. The castle and the monuments within the walls
Τα εξωτερικά τείχη	16	The outer walls
Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου	18	The church of St. John the Baptist
Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων	20	The church of Agioi Theodoroi
Η βασιλική	24	The basilica
Το διάμεσο τείχος	28	The middle wall
Η ακρόπολη	32	The citade
Διάφορα κτίσματα	36	Various buildings
ii. Τα εκτός των τειχών μνημεία	39	ii. The monuments outside the walls
Ο ναός των Αγίων Αναργύρων	39	The church of Agioi Anargyroi
Ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης	43	The church of Saints Constantine and Helen
Η σπηλαιοεκκλησιά του Αγίου Γεωργίου του Κρεμαστού	46	The cave chapel of St George Kremastos
Το γεφύρι	48	The bridge
iii. Βιβλιογραφία	49	iii. Bibliography
Γ. Τα έργα αποκατάστασης	51	C. The restoration works
i. Ιστορικό των προηγούμενων επεμβάσεων	51	i. History of previous restoration works
ii. Το έργο «Στερέωση και Αποκατάσταση του Δυτικού Πύργου στο Κάστρο Σερβίων»	54	ii. The project «Consolidation and Restoration of the Western Tower at the Castle of Servia»

Εικ. 1. Άποψη του Μεγάλου Φαραγγιού από την Καστροπολιτεία των Σερβίων.

Fig. 1. View of the Large Gorge from the Castle City of Serbia.

Ιστορικό Πλαίσιο

Στη νοτιοδυτική πλευρά της σημερινής πόλης των Σερβίων, σχεδόν ανέγγιχτος από το χρόνο, βρίσκεται ο χώρος της βυζαντινής Καστροπολιτείας των Σερβίων. Η επιλογή της θέσης του βυζαντινού οικισμού δεν είναι τυχαία. Στη δυτική απόληξη της οροσειράς των Πιερίων, το κάστρο των Σερβίων είναι χτισμένο σε μία σημαντική οχυρή θέση, καταλαμβάνοντας τον ανατολικό από δύο δίδυμους λόφους που ορθώνονται πάνω από την κοιλάδα του Αλιάκμονα, μέρος της οποίας πλέον καταλαμβάνεται από την τεχνητή λίμνη Πολυφύτου.

Ο οχυρωμένος λόφος περιβάλλεται από βαθιά ασβεστολιθικά φαράγγια: στα δυτικά η χαράδρα της Χούνης χωρίζει τον λόφο των Σερβίων από τα Καμβούνια όρη, ενώ στα ανατολικά η χαράδρα του Αγίου Γεωργίου, που λαμβάνει το όνομά της από την σπηλαιοεκκλησιά του Αγίου Γεωργίου και χωρίζει το λόφο του κάστρου από τις υπώρειες του Τιταρίου όρους. Ο λόφος των Σερβίων δεσπάζει στην εύφορη πεδιάδα του Αλιάκμονα, επιβλέποντας ένα γεωμορφολογικό άνοιγμα του ορεινού όγκου, το οποίο χρησιμοποιούνταν διαχρονικά ως πέρασμα μεταξύ Μακεδονίας και Νότιας Ελλάδας μέσω των στενών του Σαρανταπόρου.

Η προνομιακή θέση του βυζαντινού οικισμού των Σερβίων γίνεται εύκολα αντιληπτή στον επισκέπτη του αρχαιολογικού χώρου. Ελέγχοντας το πέρασμα ενός κατά τα άλλα αδιαπέραστου φυσικού ορίου δύο περιοχών, τα Σέρβια είχαν μια προνομιακή πρόσβαση στην πλούσια ενδοχώρα της πεδιάδας του Αλιάκμονα, που μπορούσε να εξασφαλίσει στους κατοίκους τους τα απαραίτητα αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Ταυτόχρονα, η γεωμορφολογία της περιοχής, με τα απότομα βουνά και τα βαθιά φαράγγια, αποτελούσε το ιδανικό γεωστρατηγικό υπόβαθρο για τη δημιουργία πολιτισματος στο συγκεκριμένο χώρο.

Η ευρύτερη περιοχή των Σερβίων, όπως προκύπτει από την αρχαιολογική έρευνα, φέρει δείγματα κατοίκησης από τα μέσα

Historical Outline

On the southwestern side of the present-day town of Servia, almost untouched by time, lies the archaeological site of the Byzantine Castle City of Servia. The choice of this location to establish a castle was not accidental. At the western end of the Pieria mountain range, the castle of Servia is built on a naturally fortified site, occupying the eastern one of two twin hills that rise above the valley of Haliacmon river, part of which is now submerged by the artificial lake of Polyphytos.

Deep limestone gorges surround the area chosen to be fortified: to the west, the gorge of Choune separates the hill of Servia from the Kamvounia Mountains, while to the east, the gorge of Saint George, which takes its name from the cave church of Saint George, separates the hill of the castle from the foothills of the Mount Titarion. The hill of the Servia castle dominates the fertile plain of Haliacmon, overseeing a geomorphological aperture of the mountain range, which was used throughout time as a passage between Macedonia and southern Greece leading to the Sarantaporos straits.

The visitor to the archaeological site quickly understands the privileged position of the Byzantine settlement of Servia. Controlling the passage of an otherwise impenetrable natural boundary between two regions, Servia had privileged access to the rich hinterland of the Haliacmon Valley, which could provide its inhabitants with the necessary agricultural and livestock products. At the same time, the region's geomorphology, with its steep mountains and deep gorges, was the ideal geostrategic background for creating a settlement in this area.

The broader area of Servia, as shown by the archaeological research, offers evidence of habitation from the middle of the 7th millennium BC. The Neolithic period includes settlement remains from dozens of sites around Servia, which number more than twenty-eight during the Late Neolithic period (5500-3000

Εικ. 2. Εικόνα της κοιλάδας του Αλιάκμονα και την τεχνητή λίμνη Πολυφύτου από τον λόφο των Σερβίων.

Fig. 2. View of the valley of Haliacmon and the artificial lake Polyphytos from the hill of Servia.

της 7ης χιλιετίας π.Χ. Στη Νεολιθική περίοδο ανήκουν τα οικιστικά κατάλοιπα από δεκάδες θέσεις οικισμών περίξ των Σερβίων, οι οποίοι ξεπερνούν σε αριθμό τους 28 κατά την νεότερη Νεολιθική περίοδο (5500-3000 π.Χ.). Οι οικισμοί της περιοχής διατηρούνται και κατά την εποχή του Χαλκού και φτάνουν τους 37 στην ύστερη εποχή του Χαλκού (1600-1100 π.Χ.), ενώ από την εποχή Σιδήρου είναι έως τώρα γνωστοί 18 οικισμοί και έξι νεκροταφεία. Από την Αρχαϊκή και Κλασσική εποχή η αρχαιολογική έρευνα έχει φέρει στο φως ελάχιστα δείγματα, κατά την Ελληνιστική εποχή όμως οι θέσεις κατοίκησης φαίνεται να ξεπερνούν τις 30, ενώ από τη Ρωμαϊκή εποχή διατηρούνται κατάλοιπα 6 νεκροταφείων και 14 οικισμών, η κατοίκηση των οποίων συνεχίζεται και κατά την παλαιοχριστιανική εποχή.

Για την ακριβή χρονολόγηση ανέγερσης του κάστρου των Σερβίων δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες από τις σωζόμενες πηγές. Η στρατηγική σημασία της οχύρωσης της συγκεκριμένης θέσης, όμως, θα μπορούσε να σχετίζεται με το οργανωμένο σχέδιο αμυντικής επαναθωράκισης του βυζαντινού κράτους, που εφαρμόστηκε εκτενώς τον 6ο αιώνα, όταν ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός έσπευσε να οχυρώσει καίριες θέσεις, προκειμένου να διασφαλιστούν τα σύνορά της αυτοκρατορίας και οι νέες τις κτήσεις από τις εχθρικές επιδρομές.

Τα νομίσματα που βρέθηκαν στον χώρο του κάστρου των Σερβίων μάς παρέχουν ένα εύρος διαρκούς κατοίκησης του χώρου από τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια έως και τον 17ο αιώνα μ.Χ. Δεν αποκλείεται στη θέση αυτή ή πλησίον αυτής να προϋπήρχε μια οχυρωμένη θέση ελάσσονος σημασίας με διαφορετικό όνομα. Η περιορισμένη, έως τώρα, ανασκαφική έρευνα στον χώρο των Σερβίων δεν μας επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την χρονολόγηση της ίδρυσης της πόλης και σε αυτό συμβάλλει και η σιωπή των πηγών, στις οποίες δεν έχουν εντοπιστεί έως σήμερα πληροφορίες για την ύπαρξη ισχυρής οχυρωματικής θέσης στην περιοχή ή έστω οικισμού με την ονομασία Σέρβια κατά τα ρωμαϊκά χρόνια ή και παλαιότερα. Η ίδρυση των Σερβίων ως οχυρωμένου οικισμού πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά μεταξύ 6ου και 7ου αι. μ.Χ. με βάση

BC). The area's settlements reached thirty-seven in the Late Bronze Age (1600-1100 BC), while eighteen settlements and six cemeteries are known so far from the Iron Age. From the Archaic and Classical periods, archaeological research has brought very little evidence to the fore. Still, there appear to be more than thirty inhabited settlements during the Hellenistic period. The archaeological research also brought to light the remains of six cemeteries and fourteen settlements from the Roman years, the use of which continued into the early Christian period.

The Byzantine sources provide little information about the exact date of the construction of the castle of Servia. The strategic importance of the fortification of this particular site could be related to the organized plan of defensive reorganization of the Byzantine state, which was extensively implemented in the sixth century when the emperor Justinian rushed to fortify critical positions to secure the borders of the empire and the new territories from enemy raids.

The coins found in the castle of Servia provide us with a range of continuous occupation of the area from the late Roman period until the 17th century AD. A fortified place of minor importance with a different name may have existed at or near this site. The limited excavation research, however, carried out so far in the area of Servia does not allow us to draw any firm conclusions about the dating of the town's foundation. The silence of the sources, which have not yet provided any information about the existence of a fortified position in the area or even a settlement called Servia during the Roman period or even earlier, contributes to this fact. The foundation of Servia as a fortified settlement must be dated between the 6th and 7th centuries AD based on archaeological data. However, from the end of the 9th century, there is evidence of a Bishopric of Servia under the jurisdiction of the Diocese of Thessaloniki.

The location of the castle of Servia, on the top of a steep hill, has been the subject of admiration and detailed descriptions since Byzantine times. In the 11th century, Kekaumenos, pointing out the strategic position of Servia, wrote: "Servia is a fortified city

τα αρχαιολογικά δεδομένα. Από τα τέλη του 9ου αιώνα, πάντως, μαρτυρείται η ύπαρξη επισκοπής Σερβίων, που υπάγεται στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Θεσσαλονίκης.

Η χωροταξική τοποθέτηση του κάστρου των Σερβίων, κτισμένο στην κορυφή απότομου λόφου, αποτέλεσε αντικείμενο θαυμασμού και διεξοδικών περιγραφών ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους. Τον 11ο αι. ο Κεκαυμένος, επισημαίνοντας τη στρατηγική θέση των Σερβίων, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Σέρβεια πόλις ἐστὶν ὄχυρὰ [...] κρημνοῖς τε γὰρ καὶ φάραγξι φοβερωτάταις τὴν ἀσφάλειαν ἐκέκτητο», ενώ ο Γεώργιος Κεδρηνός μας παραδίδει σημαντικές ιστορικές πληροφορίες για τη αμυντική λειτουργία των τειχών των Σερβίων αναφέροντας ότι δρούσαν σε συνδυασμό και με άλλα φρούρια της ευρύτερης περιοχής. Τρεις αιώνες μετά, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός παρουσιάζει μια αρκετά λεπτομερή περιγραφή που βασίζεται στην προσωπική του εμπειρία από την αποτυχημένη του πολιορκία της πόλης, το έτος 1350, αν και τελικά η πόλη πέρασε στον ίδιο με συνθήκη αργότερα το ίδιο έτος.

Ο Καντακουζηνός κάνει λόγο για μια πόλη διόλου ευκαταφρόνητη σε μέγεθος («οὐ μικρὰ»), που φαίνεται να είναι ὄλο και πιο μετέωρη ὅσο πλησιάζει κανείς σε αυτή. Η πόλη αυτή, συνεχίζει η περιγραφή του, περιβάλλεται από βαθιά φαράγγια και είναι χωρισμένη με διατειχίσματα σε τρία τμήματα, με τα σπίτια της σε αλληπάλληλη διάταξη σε ὅσα τμήματα της πόλης μπορούν να κατοικηθούν, ὥστε ἀπὸ μακριὰ να δίνει την αίσθηση ὅτι διαθέτει μόνο «ὀλίγας οἰκίας πολυορόφους». Ο Καντακουζηνός περιγράφει ἔτισης τη χρήση των τριῶν τμημάτων της πόλης ὡς ἐξῆς: τα δύο κατώτερα τμήματα κατοικούνται ἀπὸ τους πολίτες, ἐνὼ το τρίτο, ἡ ἀκρόπολη, προορίζεται για τον ἄρχοντα της πόλης. Ἀπὸ την περιγραφή της πολιορκίας του κάστρου ἀπὸ τον Καντακουζηνό μπορούμε ἔτισης να συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχε και ἓνα μεγάλο τμήμα των κατοίκων της πόλης που διέμενε ἐκτὸς των τειχῶν («τῶν τειχῶν οἰκοῦντας ἔξω», «Οἱ ἐπὶ τῆς ἔξω δὲ Σερβίων συνοικίας»), το ὁποῖο μάλιστα ἐγκλωβίστηκε κατὰ τη διάρκεια της πολιορκίας μεταξύ των δυνάμεων του βυζαντινοῦ αυτοκράτορα και των ἐξωτερικῶν τειχῶν της πόλης.

[...] that gained its safety with its cliffs and gorges.” Georgios Kedrenos provides important historical information on the defensive function of the walls of Serbia and how they acted in conjunction with other fortresses. Three centuries later, Emperor John VI Kantakouzenos presents a fairly detailed account based on his personal experience of his own failed siege of the city in 1350, although the city passed by treaty to the Byzantines later that same year.

Kantakouzenos describes a city of considerable size, which gives the impression of a city suspended in the air the closer one gets to it. This city, the description continues, is surrounded by deep gorges and is divided by widened streets into three sections, with its houses arranged in successive rows in those parts of the city that can be inhabited; from a distance, it gives the impression of having only “a few multi-story houses.” Kantakouzenos also describes the use of the three sections of the city as follows: the two lower sections are inhabited by the citizens, while the third, the citadel, is reserved for the lord of the city. From Kantakouzenos’ description of the siege, we can conclude that many of the city’s inhabitants lived outside the walls. These inhabitants were indeed trapped during his siege between the Byzantine emperor’s forces and the external walls of the city.

In general, as the sources indicate, the castle of Serbia passed from the 11th to the 14th century, a turbulent period with constant sieges, surrenders, and reconquests: At the end of the 10th century, it was subjugated to the Bulgarian Tsar Samuel, while the liberation of the city came from Basil II Porphyrogenitus at the beginning of the 11th century, which led to the destruction of its walls on the emperor’s orders, to avoid the risk of the city being recaptured by the enemies. After a period of occupation by the Latins from 1204 to 1216, the city passed to the Despotate of Epirus under Theodore Doukas. In 1230, it was recaptured by Michael II Komnenos, who rushed to repair the city walls. In 1257, after diplomatic negotiations, Theodora, the wife of Michael II Komnenos, ceded Serbia to Theodore II Laskaris, and the city became part of the Empire of Nicaea. In 1341, Stefan

Εικ. 3. Αεροφωτογραφία της ακρόπολης και του διάμεσου τείχους των Σερβίων.
Fig. 3. Aerial view of the citadel and the middle wall of Servia.

Γενικότερα, όπως συνάγεται από τις πηγές, το κάστρο των Σερβίων πέρασε από τον 11ο έως και τον 14ο αιώνα μια ταραχώδη περίοδο με συνεχείς πολιορκίες, παραδόσεις και ανακαταλήψεις: Στα τέλη του 10ου αιώνα υποτάσσεται στον Βούλγαρο τσάρο Σαμουήλ, ενώ η απελευθέρωση της πόλης έρχεται από τον Βασίλειο τον Βουλγαροκτόνο στις αρχές του 11ου αιώνα, η οποία μάλιστα επιφέρει και την καταστροφή των τειχών της ύστερα από διαταγή του τελευταίου, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος ανακατάληψης της πόλης από τους εχθρούς. Η πόλη, μετά ένα διάστημα κατοχής από τους Φράγκους από το 1204 έως το 1216, περνάει στο Δεσποτάτο της Ηπείρου υπό τον Θεόδωρο Δούκα, ενώ γύρω στο 1230 ανακαταλαμβάνεται από τον Μιχαήλ Β΄ Κομνηνό, ο οποίος σπεύδει μάλιστα να επισκευάσει τα τείχη της πόλης. Στη συνέχεια, τα Σέρβια παραχωρούνται το 1257 από τη σύζυγο του Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού, Θεοδώρα, μετά από διπλωματικές διαπραγματεύσεις στον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη και υπάγονται πλέον στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας. Το 1341 ο Στέφανος Δουσάν, αυτοκράτορας των Σέρβων, καταλαμβάνει το κάστρο των Σερβίων, για να παραδοθεί το 1350, μετά από συνθήκη, στον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό. Η τελική υποταγή των Σερβίων ήταν πιθανότατα εθελοντική όπως καταδεικνύουν οι νεότερες έρευνες και έγινε από τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ Α΄ το 1393. Στη συνέχεια στο κάστρο θα τοποθετηθεί οθωμανική φρουρά και ο οχυρωμένος χώρος θα χρησιμοποιηθεί ως χώρος διαμονής του χριστιανικού πληθυσμού της οθωμανικής πόλης, καθώς το μουσουλμανικό στοιχείο επιλέγει σταδιακά να εγκατασταθεί στον πεδινό χώρο κάτω από το βυζαντινό κάστρο.

Ο Οθωμανός περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή μάς παρέχει μια σημαντική περιγραφή των Σερβίων του 17ου αιώνα, τα οποία περιγράφει ως μια πόλη των 1800 οικιών με οκτώ συνοικίες Ελλήνων, έξι μουσουλμανικές και μία εβραϊκή. Ο Τσελεμπή μάς μεταφέρει την πληροφορία ότι η πόλη διέθετε επτά εκκλησίες, ενώ εντύπωση τού κάνουν τα φροντισμένα πέτρινα σπίτια στους στενούς και ανηφορικούς δρόμους της πόλης, που γαντζώνονται σχεδόν στο κάστρο. Για το ίδιο το κάστρο αναφέρει ότι έχει χάσει πλέον τον αμυντικό του χαρακτήρα, χωρίς να διαθέτει πλέον πυριτιδαποθήκες, κανόνια ή άλλο πολεμικό εξοπλισμό,

Dusan, Emperor of the Serbs, captured the castle of Serbia, only to surrender it in 1350, after a treaty, to John VI Kantakouzenos. The final submission of Serbia was probably voluntary, as newer research shows, and was achieved by Sultan Bayezid I in 1393. The castle was then used by the Christian population of the Ottoman city, as the Muslim population chose to settle in the lowland area under the Byzantine castle.

The Ottoman traveler Evlija Çelebi provides an extensive description of Serbia in the 17th century, which he describes as a town of 1800 houses with eight Greek, six Muslim, and one Jewish district. Çelebi informs us that the city had seven churches, and he writes that he was impressed by the well-kept stone houses in the narrow and steep streets of the city, which almost cling to the castle. As for the castle itself, he says that it has lost its defensive character, no longer having gunpowder storehouses, cannons, or other military equipment, and that there are about a hundred houses of poor Greeks still in it. The inhabitants are said to be engaged in wine-growing, textile manufacturing, trade, and especially silk production. This leads to Çelebi naming Serbia “Little Bursa” because of the number of its mulberry trees and silk.

The English traveler and diplomat William Martin Leake, who visited Serbia in the early 19th century, gives a somewhat different description of the city. The dominant element is now Muslim, and tobacco farming has replaced sericulture. The cathedral, which must be identified with the Basilica of Serbia, was already in ruins, as Leake reports, and the bishop’s house, which had been moved outside the castle, was in no better condition.

The decline of the Christian population and the poor state of preservation of the cathedral and the bishop’s house of Serbia can be easily explained if one takes into account the significant flourishing of the nearby town of Kozani in the 18th century, which absorbed a large part of the Christian population of Serbia. In 1745, in fact, the bishop’s seat was transferred to Kozani, and a new bishop’s house was built there.

Εικ. 4. Άποψη της σύγχρονης πόλης των Σερβίων από την ακρόπολη της βυζαντινής πόλης.
Fig. 4. View of the modern city of Serbia from the citadel of the Byzantine city.

αλλά κι ότι υπάρχουν ακόμα μέσα σε αυτό περίπου εκατό σπίτια φτωχών Ελλήνων. Οι κάτοικοι αναφέρει ότι ασχολούνται με την αμπελοκαλλιέργεια, τη βιοτεχνία υφασμάτων, το εμπόριο και τη μεταξουργία, προσομοιάζοντας μάλιστα την πόλη με μικρή Προύσα λόγω του αριθμού των μουριών και του μεταξιού της.

Ο Άγγλος περιηγητής και διπλωμάτης William Martin Leake, που επισκέπτεται τα Σέρβια στις αρχές του 19ου αιώνα, δίνει μια διαφορετική περιγραφή της πόλης. Το κυρίαρχο στοιχείο είναι πλέον το μουσουλμανικό, ενώ η σηροτροφία έχει αντικατασταθεί με την καπνοκαλλιέργεια. Ο επισκοπικός ναός, τον οποίο πρέπει να ταυτίσουμε την βασιλική των Σερβίων, έχει μετατραπεί ήδη σε ερείπια, όπως αναφέρει ο Leake, ενώ και το επισκοπείο, που έχει μεταφερθεί πλέον έξω από το κάστρο, δεν βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση.

Η μείωση του χριστιανικού πληθυσμού και η κακή κατάσταση διατήρησης του επισκοπικού ναού και του επισκοπείου των Σερβίων, μπορεί να εξηγηθεί εύκολα, αν λάβει κανείς υπόψη την σημαντική άνθηση της πόλης της Κοζάνης κατά τον 18ο αιώνα, που απορροφά μεγάλο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού των Σερβίων. Το 1745 μάλιστα γίνεται μεταφορά της επισκοπικής έδρας στην Κοζάνη και χτίζεται εκεί νέο επισκοπικό μέγαρο.

Εικ. 5. Άποψη του κάτω μέρους του λόφου των Σερβίων και του λόφου της Χούνης.

Fig. 5. View of the lower part of the hill of Byzantine Servia and the hill of Choune.

Εικ. 6. Το τούρκικο σχολείο των Σερβίων.
Fig. 6. The Turkish school of Serbia.

Εικ. 7. Άποψη του εσωτερικού της ακρόπολης των Σερβίων.
Fig. 7. View of the interior of the citadel of Serbia.

Μια πρόταση ανάγνωσης του αρχαιολογικού χώρου

How to navigate and understand the archaeological site

Το κάστρο και τα εντός των τειχών μνημεία

The castle and the monuments within the walls

Σήμερα η Καστροπολιτεία των Σερβίων αποτελεί έναν ελεύθερο αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος του δεν έχει ανασκαφεί. Οι αρχαιολογικές πληροφορίες που αντλούμε για την βυζαντινή πόλη προέρχονται από τα ιστάμενα μνημεία και τις περιορισμένες σε έκταση ανασκαφές που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο αναστηλωτικών έργων. Η ανάγνωση του αρχαιολογικού χώρου από τον επισκέπτη δεν είναι εύκολη, όχι μόνο λόγω της ελλιπούς αρχαιολογικής τεκμηρίωσης του εκτεταμένου αυτού αρχαιολογικού χώρου, αλλά και λόγω της προβληματικής πρόσβασης σε μεγάλο μέρος αυτού, παρά τις στοχευμένες παρεμβάσεις που έχουν γίνει κατά καιρούς με τα έργα ανάδειξης και αποκατάστασης από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Ο σύγχρονος λιθόστρωτος δρόμος που διατρέχει τον αρχαιολογικό χώρο ξεκινά στο χώρο στάθμευσης οχημάτων, δηλαδή έξω από τα βυζαντινά τείχη, στο ύψος περίπου του ναΐσκου των Αγίων Αναργύρων. Η διαδρομή του λιθόστρωτου δρόμου διαπερνά τα εξωτερικά τείχη της πόλης και δίνει τη δυνατότητα στον επισκέπτη να επισκεφθεί τρία από τα κυριότερα ιστάμενα μνημεία της πόλης – τη μεγάλη τρίκλιτη βασιλική, το ναΐσκο των Αγίων Θεοδώρων και τον μονόχωρο ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου – για να καταλήξει στην ακρόπολη των Σερβίων. Στη διαδρομή αυτή ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να δει τα σωζόμενα τμήματα του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου και του διάμεσου τείχους των Σερβίων, αλλά και πολλά ίχνη αρχιτεκτονικών καταλοίπων από

Today, the castle city of Serbia is an extended archaeological site, the greater part of which has never been excavated. The archaeological information about the Byzantine city derives from the existing monuments and the limited excavations near them during restoration works. A visitor cannot have a clear understanding of the archaeological site, not only due to the lack of archaeological documentation of this extensive site but also because of the problematic access to a large part of it, despite the improvements that have been made over the years by the Ministry of Culture for the restoration of several monuments of Serbia.

The modern cobbled road that runs through the archaeological site starts at the car park, i.e., outside the Byzantine walls, near the church of Agioi Anargyroi. The route of the cobbled road passes through the outer walls of the city and enables the visitor to visit three of the main monuments of the city- the three-aisled cathedral, the church of Agioi Theodoroi, and the church of St John the Baptist- before reaching the citadel of Serbia. Along this route, the visitor can see the surviving parts of the outer fortification enclosure and the middle walls of Serbia, as well as many traces of architectural remains of various buildings scattered throughout the castle. In addition to the three standing churches mentioned above, five other smaller churches in ruins have been found within the walls, which have not been adequately studied and restored.

Εικ. 8. Αεροφωτογραφία μέρους της κάτω πόλης. Διακρίνονται οι ναοί του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου, των Αγ. Θεοδώρων και της βασιλικής των Σερβίων.
Fig. 8. Aerial view of part of the lower city. The churches of Saint John the Baptist, Agioi Theodoroi and the basilica of Servia can be seen.

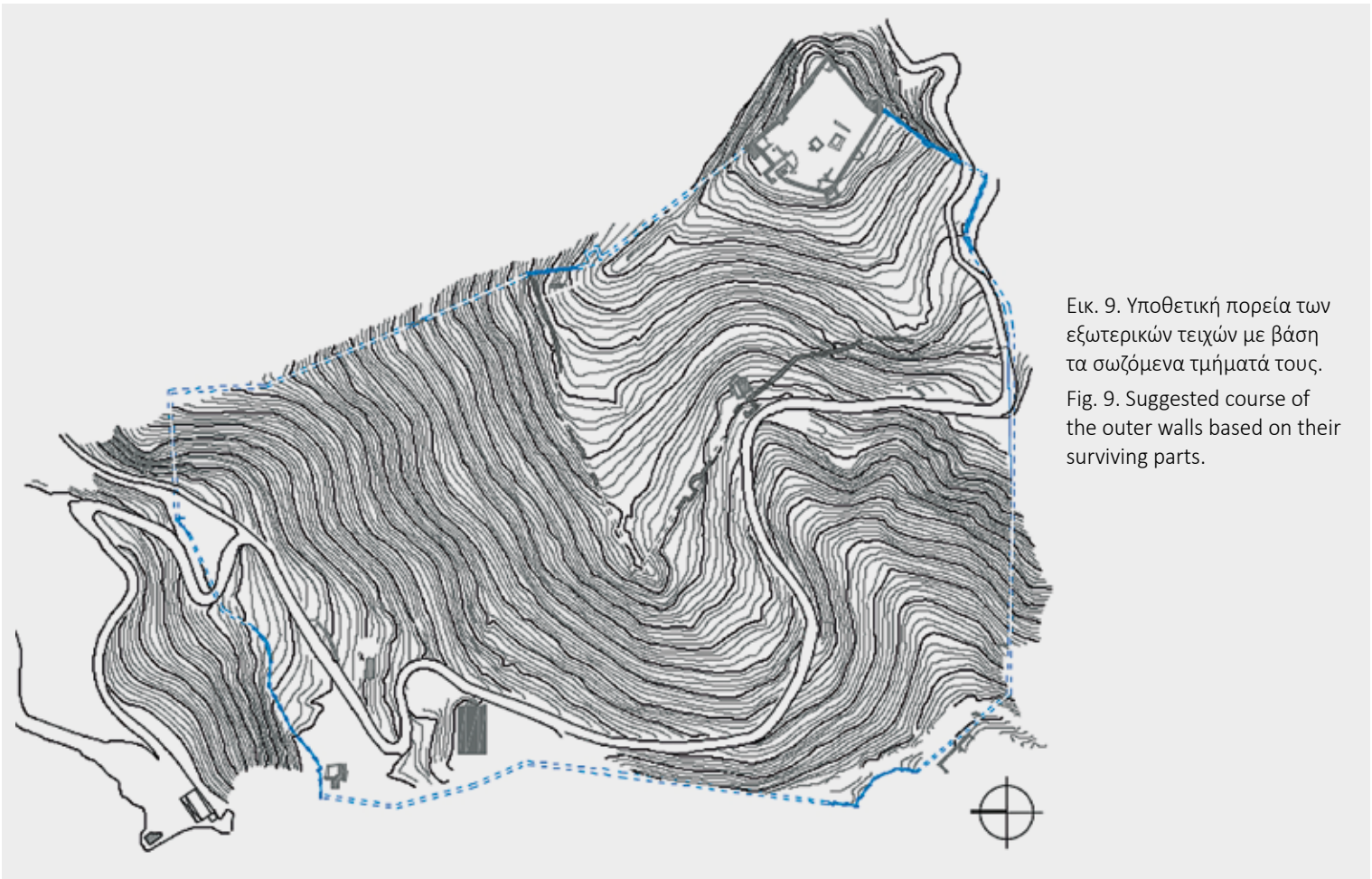
τα κτίρια διαφόρων χρήσεων που βρίσκονται διάσπαρτα σε όλο το κάστρο. Εκτός από τους τρεις ιστάμενους ναούς που αναφέρθηκαν, διατηρούνται εντός των τειχών άλλοι πέντε ναοί σε κατάσταση ερειπίων, οι οποίοι δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς και δεν έχουν αποκατασταθεί, ώστε να είναι επισκέψιμοι.

1. Τα εξωτερικά τείχη

Τα Σέρβια ως ένας οχυρωμένος βυζαντινός οικισμός αποτελούσαν τμήμα ενός ευρύτερου συστήματος άμυνας, που επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τον 6ο μ.Χ. αιώνα, επί Αυτοκράτορα Ιουστινιανού, με σκοπό την ενίσχυση των συνόρων της. Το κάστρο έχει ακανόνιστο σχήμα ακολουθώντας την γεωφυσική διαμόρφωση του απόκρημνου βράχου πάνω στον οποίο αναπτύσσεται. Διαιρείται σε τρία άνισα μεταξύ τους μέρη: την ακρόπολη στο υψηλότερο σημείο (2,5 στρέμματα), την άνω πόλη (20 στρέμματα) και την κάτω πόλη στους πρόποδες του λόφου (75 στρέμματα). Η διάταξη αυτή ορίζεται από τρεις σειρές τειχών που δημιουργούν διαδοχικά επίπεδα άμυνας,

1. The external walls

Servia, as a fortified Byzantine settlement, was part of a broader system of defense, which was extended throughout the Byzantine Empire in the 6th century AD under Emperor Justinian to strengthen its borders. The castle has an irregular shape following the geophysical configuration of the steep rock on which it is built. It is divided into three unequal parts: the citadel at the highest point (2,5 hectares), the upper city (20 hectares), and the lower city at the foot of the hill (75 hectares). This layout is defined by three rows of walls creating successive levels of defense, ensuring maximum protection for the inhabitants during a siege. At the same time, as can be seen from Byzantine sources, this

Εικ. 9. Υποθετική πορεία των εξωτερικών τειχών με βάση τα σωζόμενα τμήματά τους.
Fig. 9. Suggested course of the outer walls based on their surviving parts.

εξασφαλίζοντας τη μέγιστη δυνατή προστασία των κατοίκων σε περίπτωση πολιορκίας. Παράλληλα, όπως προκύπτει από τις βυζαντινές πηγές, η χωρική αυτή διάταξη της πόλης σε τρεις επάλληλες ζώνες αντανάκλασε και την κοινωνική διαστρωμάτωσή της, καθώς στο χαμηλότερο και πολυπληθέστερο επίπεδο, την κάτω πόλη, βρίσκονταν οι κατοικίες των λαϊκών τάξεων, των αγροτών και των εργατών, στο δεύτερο, την άνω πόλη, που ήταν λιγότερο πυκνοκατοικημένη, διέμενε η μεσαία τάξη, ο εμπορικός κόσμος και οι αξιωματούχοι, ενώ στο τρίτο επίπεδο οχύρωσης, την ακρόπολη, διέμενε ο άρχοντας. Ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, όπως τεκμηριώνεται και από τις πηγές, διαμένει εκτός των τειχών και αναζητά προστασία εντός των τειχών σε περιπτώσεις πολιορκίας.

Το μεγαλύτερο τμήμα της οχύρωσης της πόλης των Σερβίων έχει σήμερα καταπέσει με αποτέλεσμα να μην είναι απολύτως σαφές το περίγραμμα των τειχών. Από τον εξωτερικό περίβολο μικρές συστάδες ερειπίων διατηρούνται σποραδικά, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές τη διαμόρφωση του λόφου. Από τα σωζόμενα τμήματα του τείχους πολλά διατηρούνται σε αρκετά μεγάλο ύψος, γεγονός που εν μέρει οφειλόταν στην έντονη κλίση του εδάφους. Όσον αφορά στον λειτουργικό χαρακτήρα των τειχών δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τη διαμόρφωση των επάλλξεων, ενώ, σύμφωνα με την επιτόπια επιφανειακή έρευνα, δεν προκύπτει η ύπαρξη προτειχίσματος ή τάφρου μπροστά από τα τείχη του εξωτερικού περιβόλου. Ορθογώνιοι πύργοι ενίσχυαν την άμυνα του κάστρου, αν και ήταν τοποθετημένοι σε αραιή διάταξη, με εξαίρεση τους πύργους της ακρόπολης, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι η άμυνα του κάστρου βασιζόταν κυρίως στην στρατηγική του θέση και τα αμυντικά πλεονεκτήματα της γεωμορφολογίας του λόφου στον οποίο έχει χτιστεί. Στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης διακρίνονται τα ερείπια της κεντρικής πύλης του εξωτερικού τείχους των Σερβίων. Μία μικρότερη πύλη-πύργος είναι ορατή στη δυτική πλευρά του διάμεσου τείχους.

Εικ. 10. Αεροφωτογραφία του βορειοδυτικού τμήματος των εξωτερικών τειχών στο ύψος της κεντρικής πύλης της πόλης.

Fig. 10. Aerial view of the northwestern part of the external walls where the central gate of the city was.

arrangement of the city into three successive zones reflected its social stratification: at the lowest and most populous level, the lower city, were the dwellings of the popular classes, peasants, and workers. The second, the upper city, which was less densely populated, was home to the middle class, the merchants, and officials, while the third level of fortification, the citadel, was home to the ruler. As documented by the sources, a significant part of the population resided outside the walls and sought protection within the walls in the event of a siege.

The largest part of the fortification of the city of Servia has collapsed, and as a result, the outline of the walls is not entirely clear today. Small clusters of ruins are sporadically preserved from the outer enclosure, mostly following the shape of the hill. Many of the wall's surviving parts stand at a considerable height, partly due to the ground's steep slope. As for the functional aspect of the walls, there are no clear indications regarding the configuration of the ramparts, while the on-site surface survey did not reveal the existence of an embankment or moat. Sparsely arranged rectangular towers, except for the citadel's towers, reinforced the castle's defenses. This proves that the castle's defenses were based mainly on its strategic position and the defensive advantages of the hill's geomorphology. In the northeastern part of the city, the ruins of the central gate of the outer wall of Servia can still be seen. A smaller gate tower is visible on the western side of the middle wall.

2. Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου είναι ο πρώτος ναός που συναντά κανείς ανηφορίζοντας τον σύγχρονο πλακόστρωτο δρόμο. Μαζί με το ναό των Αγίων Θεοδώρων και τη Βασιλική αποτελούν τις τρεις ιστάμενες εκκλησίες στο κατώτερο τμήμα του οχυρωμένου τμήματος κάστρου. Στην κάτω πόλη, άλλωστε, που ήταν μεγαλύτερη σε έκταση και πολυπληθέστερη από τα ανώτερα τμήματα, σώζονται οι περισσότεροι ναοί των Σερβίων.

Ο ναός του Προδρόμου είναι ένας μικρών διαστάσεων (εσωτερικές διαστάσεις: 4,40 X 2,65 μ.) μονόχωρος ναός με αμφικλινή στέγη, που εκμεταλλεύεται τον φυσικό βράχο για τη θεμελίωση της νότιας πλευράς του. Στην ανατολική πλευρά του ναού –το

Εικ. 11. Κάτοψη του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Fig. 11. Plan of the church of St. John the Baptist.

2. The church of St. John the Baptist

St John the Baptist is the first church one encounters on the modern paved road. Together with the church of Agioi Theodoroi and the Basilica, these are the three standing churches in the lower part of the fortified part of the castle. In the lower city, which was more extensive and populous than the upper parts, is where most of the churches of Serbia are still visible.

The church of St John the Baptist is a small single-space church (internal dimensions: 4,40 x 2,65 m) with a gable roof, which takes advantage of the natural rock for the foundation of its southern side. On the eastern side of the church- the only part of the building with brick ornamentation- the semi-circular arch of the sanctuary is prominent. At the same time, to the west, a narthex was added at a later date, which was subsequently enlarged in size. The church has undergone extensive additions and alterations, mainly to the roofing on the east side and the narthex, aimed at expanding the church and improving its lighting. Despite its numerous alterations that have distorted its original form, the church should be dated to the 14th century based on its morphological characteristics.

The church's interior was fully wall-painted, but the foundations of the church's south wall on the rock of the ground created a severe moisture problem on the painted surfaces, as one side of the church is practically nested in the hill. The church remained without a roof for an extended period until about the middle of the 20th century, and its interior was exposed to the weather, devastatingly affecting the church's wall paintings. Today, few traces of this painted decoration remain in the niche of the sanctuary. However, Professor Andreas Xygopoulos, before 1957, had managed to photograph and reconstruct a significant part of the iconographic program of the church, which, according to him, was applied in three successive zones (one with saints in medallions, one with evangelical scenes, and one with full-

μόνο σημείο του ναού, όπου είναι εμφανής ο κεραμοπλαστικός του διάκοσμος— προεξέχει η ημικυκλική αψίδα του ιερού Βήματος, ενώ στα δυτικά έχει τοποθετηθεί σε δεύτερο χρόνο νάρθηκας, ο οποίος στη συνέχεια μάλιστα διευρύνθηκε σε διαστάσεις. Ο ναός φέρει υπέστη μια εκτεταμένη σειρά προσθηκών και μετασκευών, κυρίως όσον αφορά τον τρόπο στέγασής του στην ανατολική πλευρά και τον νάρθηκά του, που στόχο είχαν τη διεύρυνση του ναού και τον καλύτερο φωτισμό του. Αν και φέρει πολλές νεότερες επεμβάσεις που έχουν αλλοιώσει την αρχική μορφή του, η ανέγερση του ναού θα πρέπει να τοποθετηθεί στον 14ο αιώνα με βάση τον τρόπο δόμησής του.

Το εσωτερικό του ναού ήταν πλήρως τοιχογραφημένο, η θεμελίωση, όμως, του νοτίου τοίχου του ναού επί βράχου του εδάφους, με τη μία του πλευρά του ναού να είναι ουσιαστικά ενθυλακωμένη μέσα στον λόφο, δημιούργησε σοβαρότατο πρόβλημα υγρασίας στη ζωγραφική του. Καταστρεπτική επίδραση στη ζωγραφική διακόσμηση του ναού είχε και το γεγονός ότι για μεγάλο διάστημα, έως τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα, ο ναός είχε απωλέσει τη στέγασή του και το εσωτερικό του ήταν εκτεθειμένο στις καιρικές συνθήκες. Σήμερα, ελάχιστα ίχνη των τοιχογραφιών του ναού είναι ορατά στην κόγχη του Ιερού, ο καθηγητής όμως Ανδρέας Ξυγγόπουλος, πριν από το 1957, είχε καταφέρει να ανασυνθέσει ένα σημαντικό του μέρος του εικονογραφικού προγράμματος του ναού, το οποίο είχε εφαρμοστεί σε τρεις επάλληλες ζώνες (με στηθάρια αγίων, ευαγγελικές σκηνές και ολόσωμους αγίους). Αν και ήδη στην εποχή του Ξυγγόπουλου από την τοιχογραφική διακόσμηση του ναού «άμυδρότατα ίχνη διακρίνονται», ο ίδιος τεκμηριώνει την ύπαρξη πολλών παραστάσεων στον ναό, που σήμερα είναι πλήρως καλυμμένες από νεότερα επιχρίσματα. Η διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος, όπως περιγράφεται από τον Ξυγγόπουλο, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τη βασιλικών των Σερβίων και τον γειτονικό ναΐσκο των Αγίων Θεοδώρων. Κρίνοντας από τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των σωζόμενων παραστάσεων, η ζωγραφική του ναού θα πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 14ου αιώνα.

length saints). The arrangement of the iconographic program, as described by Xygoopoulos, shows many similarities with the Basilica of Serbia and the neighboring church of Agioi Theodoroi. The stylistic characteristics of the surviving parts of the church's wall paintings indicate a dating to the end of the 14th century.

Εικ. 12. Η ανατολική πλευρά του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.
Fig. 12. The eastern side of the church of St. John the Baptist.

3. Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων

Επί μικρού βραχώδους λοφίσκου, στις παρυφές του εξωτερικού τείχους της πόλης, βόρεια της Βασιλικής των Σερβίων και δυτικά του ναού του Προδρόμου, είναι θεμελιωμένος ο ναΐσκος των Αγίων Θεοδώρων. Αν και αποτελούσε μέρος ενός λειτουργικού μοναστηριακού συγκροτήματος, ο ναός των Αγίων Θεοδώρων είναι ένας πολύ μικρός μονόχωρος ναός (εσωτερικών διαστάσεων μόλις 4,10 X 2,42 μ.), που καλύπτεται από ξύλινη αμφικλινή στέγη και απολήγει σε ψηλή ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά. Ο ναός έχει ταυτιστεί με το καθολικό της γυναικείας μονής των Αγίων Θεοδώρων που αναφέρεται στις πηγές ήδη από τον 13^ο αιώνα ως σταυροπηγιακή. Η μονή αναφέρεται επίσης ως μονή «του

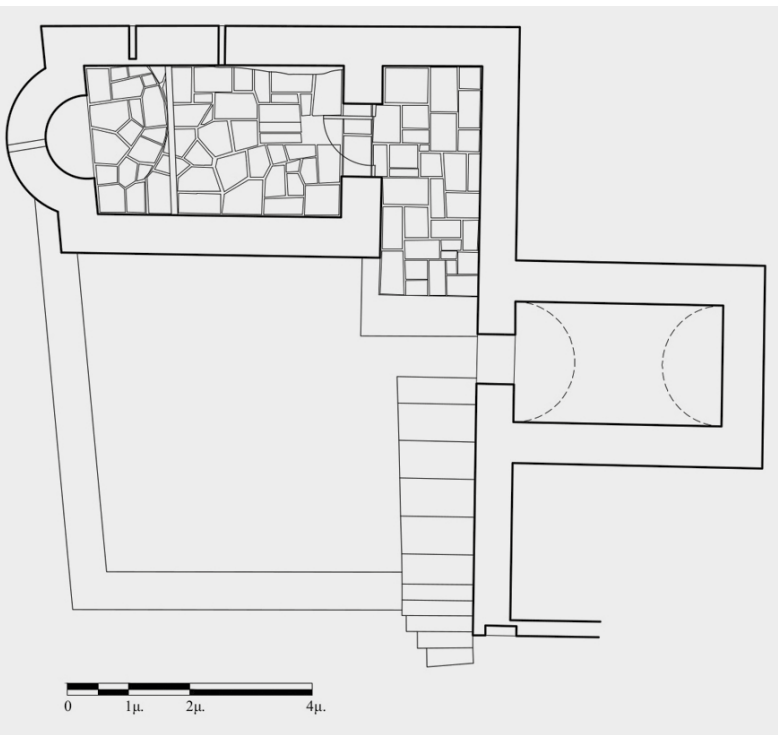
3. The church of Agioi Theodoroi

On a small rocky hill, on the edge of the city's external walls, north of the Basilica of Servia and west of St John the Baptist, stands the church of Agioi Theodoroi. Although it was part of a functional monastic complex, the church of Agioi Theodoroi is a tiny single-space church (internal dimensions only 4.10 x 2.42 m), covered by a wooden gable roof, with a high semicircular niche in the east. The church has been identified with the katholikon of the female monastery of Agioi Theodoroi, mentioned in the sources as early as the 13th century as a stauropegion. The monastery is also referred to as the monastery 'of Sideris' or simply 'Kalogries' (Nuns) and was, at least in the Ottoman period, an annex of the male monastery of Agioi Theodoroi in Kastania near Servia. Only part of the churchyard and a vaulted tank from the monastery complex are preserved today.

Rich brick ornamentation decorates all sides of the monument, with bricks forming letters and combinations of letters (K, X, P, T, KN, KB, inverted K, Christogram, etc.) and simple geometric shapes. The morphological characteristics of the church link it to buildings from the second half of the 11th century, although the wall paintings appear to be much earlier. In fact, there is an inscription that still survives in the north-east corner of the church, which refers only to its painted decoration and not to its construction; we learn that the church was frescoed with the assistance of many laymen (the names of at least six families are mentioned) and a priest and his wife. The name of Demetrios listed in the inscription could perhaps be identified with painter Demetrios, who is mentioned as the painter of the church in the 1872 issue of Pandora journal. The inscription, however, does not refer to the

Εικ. 13. Κάτοψη του ναού των Αγίων Θεοδώρων και της δεξαμενής της μονής.

Fig. 13. Plan of the church of Agioi Theodoroi and the cistern of the monastery.

Σιδέρη», ή απλώς και ως «Καλογρηές», και υπήρξε, τουλάχιστον κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, μετόχι της ανδρικής μονής των Αγίων Θεοδώρων Καστανιάς Σερβίων. Από το συγκρότημα του μοναστηριού διατηρείται σήμερα μόνο μέρος του περιβόλου και μια θολοσκέπαστη δεξαμενή.

Ο ναός φέρει πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο που κοσμεί όλες τις πλευρές του μνημείου, με πλίνθους να σχηματίζουν γράμματα και συνδυασμούς γραμμάτων (Κ, Χ, Π, Τ, ΚΝ, ΚΒ, ανεστραμμένο Κ, Χριστόγραμμα κ.λπ.), καθώς και απλά γεωμετρικά σχήματα. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού τον συνδέουν με κτίσματα του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα, αν και οι τοιχογραφίες του μοιάζουν κατά πολύ νεότερες. Πράγματι στην βορειοανατολική γωνία του ναού σώζεται ακόμα η επιγραφή της ιστορίας του:

Ἀνίστορίθη ὁ θεῖ /ος καὶ πάνσε /πος ναὸς οὕτως / του αἰγίου
ενδόξου / μεγαλομάρτυρος / Θεοδώρου τοῦ Τύρωνος κ(αὶ) /
στρατιλάτου διὰ σὴν / δρομῆς κόπου κ(αὶ) ἐ / ξόδου Θεοδώ-
ρου τοῦ Ἁγί / όπουλου κ(αὶ) τ(ῆ)ς Μ(ητ)ρ(ὸ)ς αὐ / τοῦ Καλῆς
κ(αὶ) πάπα / κϋρ Μεταξίωτι / κ(αὶ) τῆς σϋβί / ου αὐτοῦ πρεσ
/ βίτ(έ)ρ(α)ς κ(αὶ) Σταμάτι τοῦ Ἁγί / όπουλου κ(αὶ) της συβίου
αὐτ(οῦ) / Καλῆς κ(αὶ) Δραγο / τέσι κ(αὶ) τῆς σϋβίου αυτ[οῦ] /
Μαρίας κ(αὶ) Σταματοῦ του / Πεζοῦ κ(αὶ) τῆς σϋβίου / αὐτοῦ
Μαρίας κ(αὶ) Κρουστω / Μηνου κ(αὶ) τῆς συβίου αυτ(οῦ) /
κ(αὶ) [...] / [...] / [...]Κ Ινδ(ικτιών)ος [ι'ε]

Στο αριστερό περιθώριο της επιγραφῆς αναγράφονται και κάποια ακόμα ονόματα δωρητῶν:

κ(αὶ) / Στα / μα / τι / ὁ η(ος) / τοῦ / αἰγί / ουλου / κ(αὶ) του
Δι / μη / τρίου / του / [...] / ἄυ / της.

Από την επιγραφή του μνημείου, η οποία αφορά μόνο στην ζωγραφική του διακόσμηση και όχι στην ανέγερσή του,

Εικ. 14. Ο βραχύδης λοφίσκος όπου βρίσκεται κτισμένος ο ναός των Αγίων Θεοδώρων.

Fig. 14. The rocky hillock where the church of Agioi Theodoroi is built.

use of the church as a catholikon or a monastery annex, which reinforces the doubts expressed by Andreas Xygotopoulos about the capacity of this particular building to function as a catholikon of a stauropagic monastery because of its 'miniature size'.

The part of the inscription where the year of the church's decoration was mentioned is tough to read today. Xygotopoulos managed to distinguish only the indiction and not the year of the decoration. Taking into account the stylistic characteristics of the wall paintings and especially the iconographic and stylistic affinity with the paintings in the old catholikon of the Transfiguration Monastery of Meteora, a work of 1483, Xygotopoulos was led to dating Agioi Theodoroi's wall paintings towards the end of the 15th century or the beginning of the 16th. Indeed, the painting of Agioi Theodoroi bears significant similarities with works of the so-called "Kastorian workshop," which was active in the broader region of

πληροφορούμαστε ότι το μνημείο τοιχογραφήθηκε με τη συνδρομή πολλών λαϊκών (αναφέρονται τα ονόματα τουλάχιστον έξι οικογενειών) και ενός ιερέα με την πρεσβυτέρα του. Το όνομα του Δημητρίου που αναφέρεται στην συμπληρωματική επιγραφή θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με τον Δημήτριο, που αναφέρεται ως ζωγράφος του ναού σε περιγραφή του ναού του έτους 1872 στο περιοδικό *Πανδώρα*. Στην επιγραφή, πάντως, δεν γίνεται καμία αναφορά σχετικά με τη χρήση του ναού ως καθολικού ή εξαρτήματος μονής, γεγονός που ενισχύει τις αμφιβολίες που είχε εκφράσει ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος σχετικά με τη δυνατότητα του συγκεκριμένου ναΐσκου να λειτουργήσει ως καθολικό σταυροπηγιακής μονής λόγω «μικροσκοπικότητας τούτου».

Το σημείο όπου αναγράφονταν το έτος ιστόρησης του ναού είναι σήμερα άκρως δυσανάγνωστο, και ο ίδιος ο Ξυγγόπουλος κατάφερε να διακρίνει μόνο την ιδικτιώνα και όχι το έτος ιστόρησης. Λαμβάνοντας υπόψη τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της ζωγραφικής και ιδιαίτερα την εικονογραφική και στιλιστική συνάφεια με το παλιό καθολικό της Μονής Μεταμόρφωσης Μετεώρων, έργο του 1483, ο Ξυγγόπουλος οδηγήθηκε σε μία χρονολόγηση προς τα τέλη του 15ου αιώνα ή τις αρχές του 16ου. Πράγματι η ζωγραφική των Αγίων Θεοδώρων φέρει σημαντικές ομοιότητες με έργα του λεγόμενου «καστοριανού εργαστηρίου», που δρα στην ευρύτερη περιοχή των Μετεώρων και της Μακεδονίας τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 15ου και την πρώτη δεκαετία του 16ου αιώνα. Δεδομένου ότι η 15η ινδικτιώνα που διέκρινε συμπίπτει με τα έτη 1497 και 1512, ο Ξυγγόπουλος πρότεινε ως έτος ιστόρησης το 1497, το οποίο υιοθέτησε και όλη η μεταγενέστερη βιβλιογραφία, με μια προσεκτικότερη παρατήρηση όμως της επιγραφής διακρίνεται ακόμα και σήμερα με αχνούς χαρακτήρες δίπλα στην ινδικτιώνα, το έτος ζκ', δηλαδή το έτος 1512.

Η σημαντική ζωγραφική του μνημείου αναπτύσσεται σε τρεις επάλληλες ζώνες, διαφορετικού ύψους, που περιλαμβάνουν σκηνές Δωδεκαόρτου στην ανώτερη ζώνη, αγίους και προφήτες σε μετάλλια στη μεσαία και ολόσωμους αγίους στην κατώτερη ζώνη.

Meteora and Macedonia in the last two decades of the 15th and the first decade of the 16th century. Given that the 15th indiction coincides with the years 1497 and 1512, Xygopoulos proposed 1497 as the year of the inscription, which was also adopted by all later literature. However, a closer observation of the inscription reveals that the year ζκ', i.e., the year 1512, is still visible, written with faint characters next to the indiction.

The iconographic program of the church is developed in three superimposed zones of varying heights, including scenes of the Twelve Great Feasts in the upper zone, saints and prophets in medallions in the middle zone, and full-length saints in the lower zone.

Εικ. 15. Η νότια πλευρά του ναού των Αγίων Θεοδώρων.
Fig. 15. The south side of the church of Agioi Theodoroi.

Εικ. 16. Η τοιχογραφία της Κοίμησης της Θεοτόκου στον δυτικό τοίχο του ναού.

Fig. 16. The wall painting of the Dormition of the Virgin on the west wall of the church.

Εικ. 17. Άποψη του εσωτερικού του ναού των Αγίων Θεοδώρων προς τα ανατολικά.

Fig. 17. View of the interior of the church of Agioi Theodoroi towards the east.

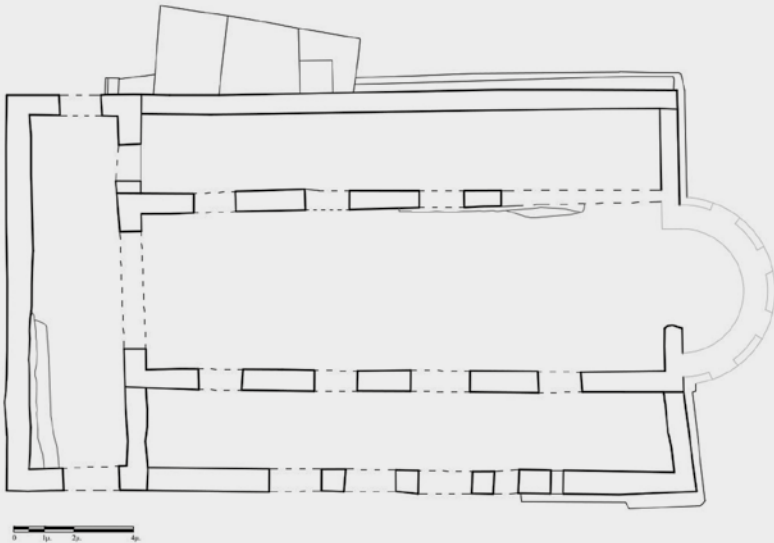

4. Η Βασιλική

4. The Basilica

Στο βορειοδυτικό άκρο της κάτω πόλης, εντός του οχυρωματικού περιβόλου, βρίσκεται ο επισκοπικός ναός της πόλης, γνωστός και με ονομασίες «βασιλική των Κατηχουμένων» ή «Σαράντα Πόρτες». Η παράδοση θέλει τον συγκεκριμένο ναό να τιμάται στο όνομα του Αγίου Νικολάου, αν και έχει διατυπωθεί και η άποψη από τον Ανδρέα Ξυγγόπουλο ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο, λαμβάνοντας υπόψη τη μεγάλη παράσταση του Αγίου Δημητρίου στον νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους του ναού, όπου σώζεται και αφιερωματική επιγραφή του επισκόπου Σερβίων, Μιχαήλ.

Ο ναός αποτελεί ένα τυπικό δείγμα μεσοβυζαντινής τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα και υπερυψωμένο κεντρικό κλίτος με

Εικ. 18. Κάτοψη της βασιλικής.

Fig. 18. Plan of the basilica.

Within the fortification enclosure, at the north-western end of the lower city, lies the city's bishop's church, also known as the "Basilica of the Catechumens" or just "Forty Doors." The tradition wants this church to be dedicated to St. Nicholas. However, Andreas Xygopoulos has expressed the opinion that the church was dedicated to St. Demetrius, taking into account the monumental representation of St. Demetrius on the south wall of the central nave of the church, where a dedicatory inscription of the Bishop of Servia, Michael, is still visible.

The church is a typical Middle Byzantine three-aisled basilica with a narthex and a raised central nave with a clerestory. The church's central nave had a gable roof, while the side aisles and the narthex had separate single-pitched roofs. The naves were separated by walls, each with four arched openings. The middle aisle is twice as wide as the side aisles and is connected to the narthex by a triple opening, of which only the column bases remain. The great semicylindrical arch to the east of the church has now collapsed; its sturdy construction, however, prevented its complete destruction, so today, we can have a clear picture of its form, which is semicylindrical with shallow blind arches and a window.

The church dates from around the beginning of the 11th century but underwent successive phases of alterations from the 12th to the 16th century, the most characteristic being the 14th-century alteration in which the south aisle was converted into a portico.

No firm conclusions can be drawn about the sculptural decoration of the church from its few surviving examples. Two interesting sections of a marble epistyle still survive, which probably originated from the now-lost marble iconostasis of the church and were later used as spolia during an alteration of the basilica. They are decorated simply with birds pecking bunches of grapes. The relief's rough finish has already led Andreas Xygopoulos to date the sculptures to the beginning of the 11th

φωταγωγό. Το κεντρικό κλίτος του ναού στεγαζόταν με αμφικλινή στέγη, ενώ τα πλάγια κλίτη και ο νάρθηκας έφεραν ξεχωριστή μονόριχτη στέγαση. Τα κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους με τοίχους, που φέρουν το καθένα από τέσσερα τοξωτά ανοίγματα. Το μεσαίο κλίτος είναι διπλάσιο σε πλάτος από τα πλάγια κλίτη και συγκοινωνεί με το νάρθηκα μέσω τρίβηλου ανοίγματος, από το οποίο διατηρούνται μόνο οι βάσεις των κιόνων. Η μεγάλη ημικυλινδρική αψίδα στα ανατολικά του ναού έχει σήμερα καταρρεύσει, η στιβαρή κατασκευή της όμως απέτρεψε την πλήρη καταστροφή της κι έτσι σήμερα μπορούμε να έχουμε μια σαφή εικόνα της μορφής της, που είναι ημικυλινδρική με αβαθή τυφλά τόξα και ένα παράθυρο.

Ο ναός χρονολογείται γύρω στις αρχές του 11ου αιώνα αλλά δέχτηκε διαδοχικές φάσεις μετασκευών από τον 12ο έως και τον 16ο αιώνα, με πιο χαρακτηριστική την μετασκευή του 14ου αιώνα κατά την οποία το νότιο κλίτος μετατρέπεται σε στοά.

Για τον γλυπτό διάκοσμο του ναού δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα από τα λιγοστά δείγματα που έχουν σωθεί. Τα δύο τμήματα μαρμάρινου επιστυλίου, που εντοιχίστηκαν στον ναό σε δεύτερη χρήση, προέρχονται πιθανότατα από το μαρμάρινο τέμπλο του ναού και φέρουν απλή διακόσμηση με πτηνά να ραμφίζουν σταφύλια σε έναν ελυσόμενο βλαστό. Η αδρή κατεργασία του αναγλύφου έχει οδηγήσει ήδη τον Ανδρέα Ξυγγόπουλο να χρονολογήσει τα γλυπτά στις αρχές του 11ου αιώνα δηλώνοντας ότι πρόκειται για «επαρχιακήν αδέξιαν απομίμησιν καλού πρωτοτύπου».

Εικ. 19. Αεροφωτογραφία της βασιλικής από τα νοτιοανατολικά.

Fig. 19. Aerial view of the basilica from the southeast.

century, stating that they are 'provincial clumsy imitations of a good original.'

The basilica bears interesting fresco decorations in at least two superimposed layers. The first, which was contemporary with the church's construction, is covered by the second, which dates back to the 13th century and is visible today in a fragmentary state. The condition of the wall paintings is better in the church's nave, as in the side aisles and the narthex, the paintings have been almost completely destroyed due to prolonged exposure to the weather and the sun. In the nave, the wall paintings are arranged in three zones: the upper zone, which is now totally indistinguishable, had ten large sections with representations, probably of the Twelve Great Feasts, while from the middle zone, we can still distinguish today, albeit with some difficulty, scenes from the Passion of Christ

Η βασιλική φέρει ενδιαφέροντα τοιχογραφικό διάκοσμο σε δύο τουλάχιστον επάλληλα στρώματα. Το πρώτο, που ήταν σύγχρονο με την ανέγερση του ναού, καλύπτεται από το δεύτερο που χρονολογείται στον 13ο αιώνα και είναι ορατό, σήμερα, σε αποσπασματική κατάσταση. Η κατάσταση των τοιχογραφιών είναι καλύτερη στο μεσαίο κλίτος του ναού, καθώς στα πλάγια κλίτη και τον νάρθηκα η ζωγραφική έχει καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά λόγω της έκθεσης επί μακρόν στις καιρικές συνθήκες. Στο μεσαίο κλίτος η διάταξη των τοιχογραφιών γίνεται σε τρεις ζώνες: η ανώτερη ζώνη, που είναι σήμερα εντελώς δυσδιάκριτη, έφερε δέκα διάχωρα με παραστάσεις, πιθανότατα Δωδεκαόρτου, ενώ από τη μεσαία ζώνη μπορούμε ακόμα σήμερα να διακρίνουμε, αν και με αρκετή δυσκολία, σκηνές από τα Πάθη του Χριστού και τα Εισόδια της Θεοτόκου. Η κατώτερη ζώνη είναι η αυτή που σώζεται σε καλύτερη κατάσταση και περιλαμβάνει ολόσωμους ιεράρχες, στρατιωτικούς και μοναχούς αγίους και γυναίκες αγίες. Ξεχωρίζουν, αν και σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης, οι παραστάσεις του εναγκαλισμού των Αγίων Πέτρου και Παύλου και η παράσταση του μετωπικού ολόσωμου Αγίου Δημητρίου με τις μορφές του ευλογούντα Ιησού και ενός αγγέλου που του παραδίδει σπαθί, οι οποίες αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα.

and the Presentation of the Virgin. The lower zone is the one that survives in better condition and includes full-length hierarchs, military and monastic saints, and female saints. Notable, though in a fragmentary state of preservation, are the representations of the Embrace of Saints Peter and Paul and the representation of the frontal full-length Saint Demetrius with the figures of the blessing Jesus and an angel handing him a sword, both of which are rendered on a smaller scale.

Εικ. 20. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου με ανάγλυφη διακόσμηση εντοιχισμένο σε νεότερο τοίχο της βασιλικής.

Fig. 20. Epistyle block of an iconostasis with relief decoration built into a newer wall of the basilica.

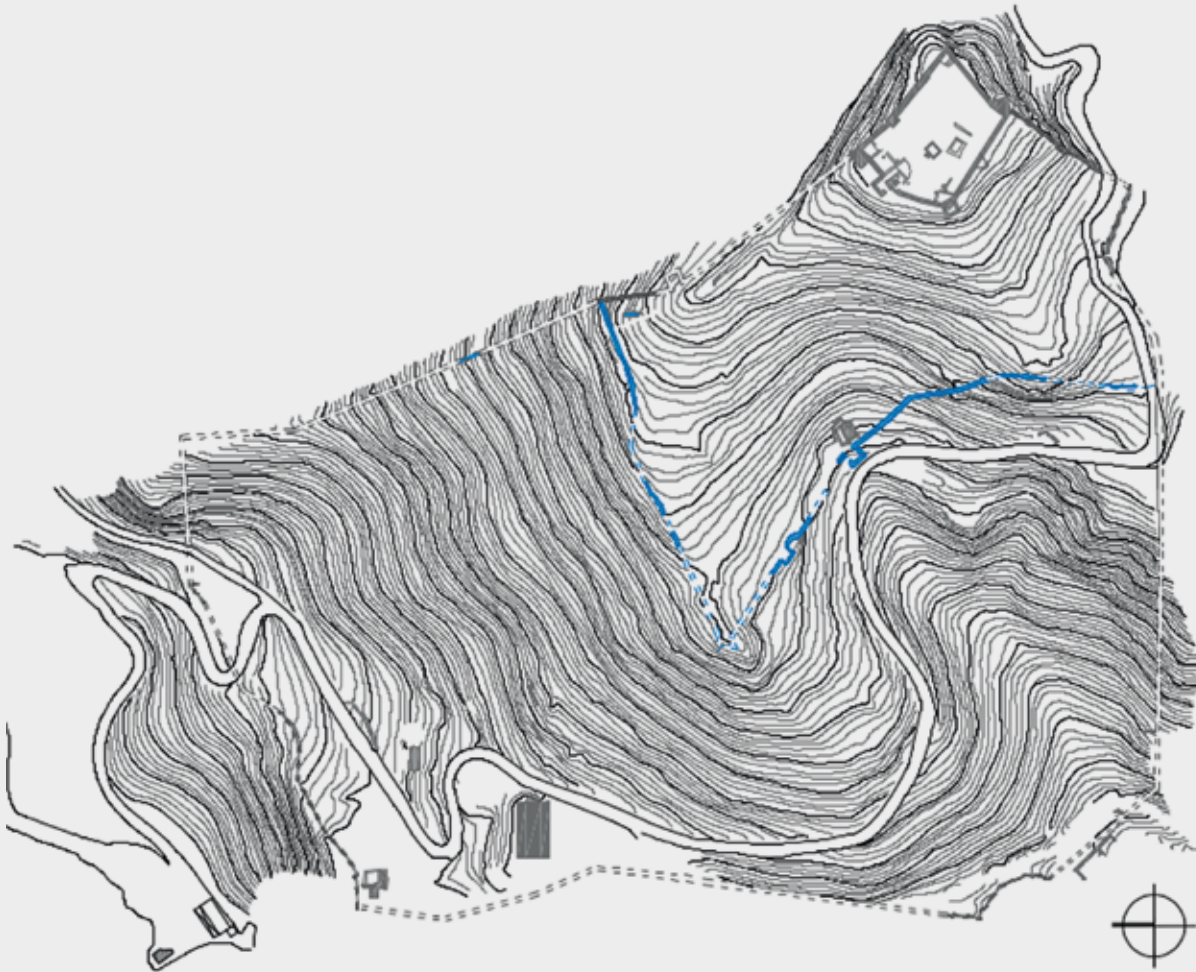
Εικ. 21. Ο εναγκαλισμός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου: τοιχογραφία στον νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους της βασιλικής.
Fig. 21. The embrace of the Apostles Peter and Paul: wall painting on the south wall of the central nave of the basilica.

5. Το διάμεσο τείχος

Ο εσωτερικός περίβολος της οχύρωσης των Σερβίων, γνωστός και ως διάμεσο ή εγκάρσιο τείχος, έχει πολυγωνικό σχήμα και διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση από τα εξωτερικά τείχη της πόλης. Πρόκειται ουσιαστικά για μια δεύτερη γραμμή άμυνας του κάστρου, που χώριζε τα βυζαντινά Σέρβια σε άνω και κάτω πόλη. Από τα έως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα προκύπτει ότι η άνω πόλη κάλυπτε μια έκταση 20 περίπου στρεμμάτων και

5. The middle wall

The inner enclosure of the fortification of Servia, also known as the middle or transverse wall, has a polygonal shape and is better preserved than the external walls of the city. It was the castle's second line of defense, dividing Byzantine Servia into an upper and lower city. The archaeological evidence indicates that the upper city covered an area of about 20 hectares and was more sparsely populated than the lower city. The middle wall was of great height,

Εικ. 22. Υποθετική πορεία του διάμεσου τείχους με βάση τα σωζόμενα τμήματά του.

Fig. 22. Suggested course of the middle wall based on its remaining parts.

ήταν πιο αραιοκατοικημένη από την κάτω πόλη. Τα διάμεσου τείχος ήταν μεγάλου ύψους, όπως διακρίνεται και από τα εναπομείναντα τμήματά του, και ενισχυόταν από πύργους σε στρατηγικά σημεία του, καθιστώντας την άνω πόλη ένα ασφαλέστερο σημείο για συγκέντρωση του πληθυσμού της κάτω πόλης σε περίπτωση πολιορκίας.

Το σύγχρονο λιθόστρωτο μονοπάτι οδηγεί στον μερικώς αποκατεστημένο πύργο του διάμεσου τείχους που λειτουργούσε ως πύλη εισόδου από την κάτω προς την άνω πόλη. Ο πύργος έχει ύψος άνω των 4 μέτρων και εσωτερικές διαστάσεις 4 X 4 μ., ενώ η είσοδος στην άνω πόλη γινόταν από δύο πύλες πλάτους 3,5 και 2 μέτρων στην βόρεια και δυτική του πλευρά. Από τα ανοίγματα αυτά προκύπτει ότι μόνο το δυτικό έκλεινε με θύρα, ενώ το βόρειο ήταν πιθανότατα ελεύθερο.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης του διάμεσου τείχους αποκαλύφθηκε προσαρτημένος σχεδόν στην εσωτερική πλευρά του πύργου εισόδου, ένας μονόχωρος ναΐσκος, διαστάσεων 8,40 X 5,30 μ. με προστώο στη βόρεια πλευρά του. Ο ναός φέρει ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες στο κάτω μέρος των τοίχων, που, αν και σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν μεταξύ 13ου και 14ου αιώνα με βάση εικονογραφικά και τεχνοτροπικά κριτήρια. Το ανατολικό τμήμα του ναΐσκου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον με την κόγχη της Πρόθεσης να εντοιχίζεται αλλά και τη λίθινη Αγία Τράπεζα, που είναι επιχρισμένη σε όλες τις πλευρές της, να τοποθετείται εντός της ημικυκλικής αψίδας του Ιερού σε μια προσπάθεια για τη μέγιστη δυνατή εξοικονόμηση χώρου.

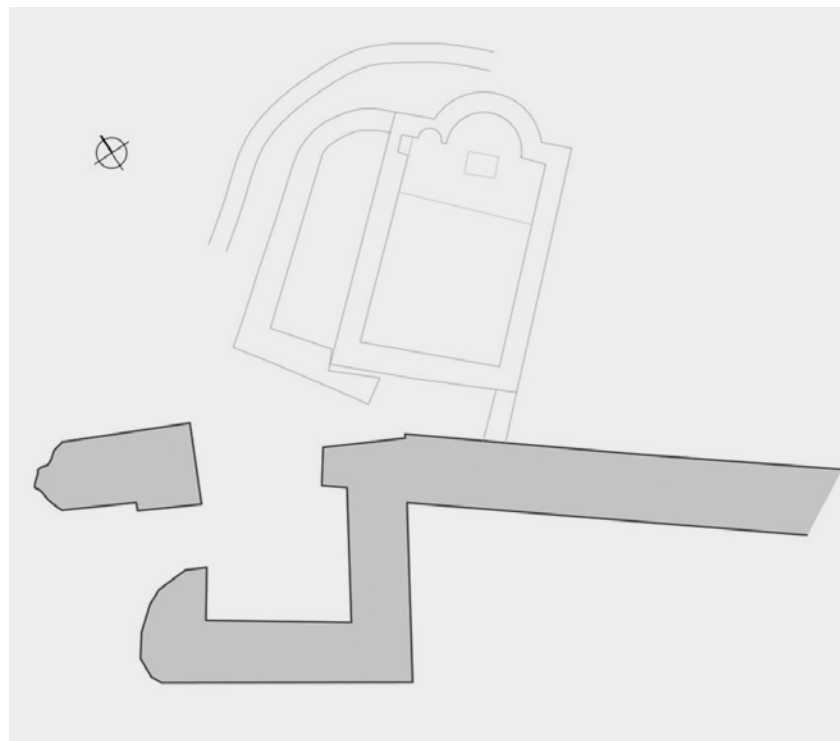
Εικ. 23. Κάτοψη του πύργου εισόδου του διάμεσου τείχους και του ναΐσκου που βρέθηκε πλησίον αυτού.

Fig. 23. Plan of the entrance tower of the median wall and the church that was found adjacent to it.

as can be seen from its remaining parts, and was reinforced by towers at strategic points, making the upper city a safer place to concentrate the population of the lower city in the event of a siege.

The modern cobbled path leads to the partially restored tower of the middle wall that served as an entrance gate from the lower to the upper city. The building is more than 4 meters high and has an internal dimension of 4 x 4 meters, while the entrance to the upper city was through two gates of 3.5 and 2 meters wide on the northern and western sides of the tower, respectively. These openings show that only the western one was closed with a door.

During the restoration work on the middle wall, a single-space church, measuring 8,40 x 5,30 m with a portico on its north side, was discovered almost attached to the inner side of the entrance tower. The church bears interesting wall paintings, surviving only on the lower part of the walls, which, although preserved in a fragmentary state, could be dated between the 13th and 14th centuries based on iconographic and stylistic criteria. The eastern part of this chapel is formed compactly to save as much space as possible: the niche of the Prothesis is built into the wall, and a stone altar, plastered on all sides, is placed within the semicircular arch of the sanctuary.

Εικ. 24. Αεροφωτογραφία τμήματος του διάμεσου τείχους με τον πύργο εισόδου.

Fig. 24. Aerial view of a section of the middle wall with the entrance tower.

Εικ. 25. Ο πύργος εισόδου του διάμεσου τείχους.

Fig. 25. The entrance tower of the middle wall.

Εικ. 26. Ο ναΐσκος που ανασκάφηκε πλησίον του πύργου εισόδου: άποψη από τη βόρεια πλευρά.

Fig. 26. The church that was excavated adjacent to the entrance tower: view of its northern side.

Εικ. 27. Σπαράγματα τοιχογραφιών στον ναΐσκο πλησίον του πύργου εισόδου: διακρίνεται το κάτω μέρος ολόσωμων αγίων.

Fig. 27. Fragments of wall paintings in the church near the entrance tower.

6. Η ακρόπολη

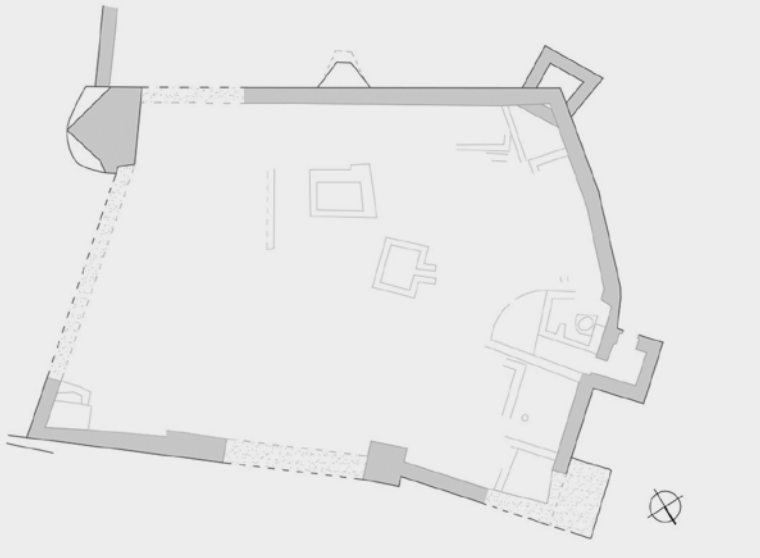
6. The citadel

Στο ανώτερο τμήμα του λόφου των Σερβίων εκτείνεται η ακρόπολη που καταλαμβάνει έκταση 2,5 περίπου στρεμμάτων. Έχει ακανόνιστο πενταγωνικό σχήμα, ακολουθώντας το ανάγλυφο του εδάφους και περιβάλλεται από οχυρωματικό περίβολο που ενισχύεται στις πλευρές του από σειρά πύργων, διαφορετικών εποχών, στα δυτικά, στα βόρεια και στα νότια. Η οχύρωση της ακρόπολης στην ανατολική πλευρά δεν παρουσιάζει αξιόλογη διαμόρφωση λόγω του απότομου γκρεμού που την διατρέχει, ενώ σε όλο το μήκος της νότιας πλευράς της ο οχυρωματικός περίβολος έχει καταπέσει.

Σήμερα, στον οχυρωματικό περίβολο της ακρόπολης είναι ορατοί τρεις ιστάμενοι πύργοι και δύο πύργοι σε ερειπιώδη

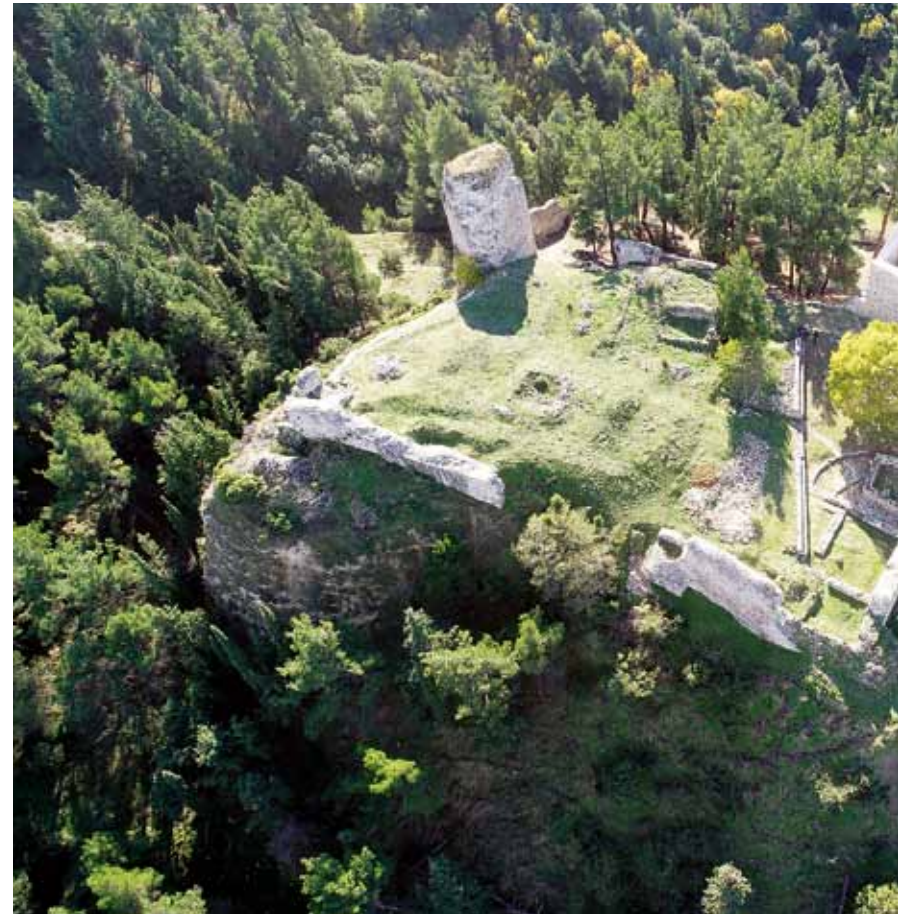
In the upper part of the hill of Servia, the citadel occupies an area of about 2.5 acres. It has an irregular pentagonal shape, following the terrain's topography, and is surrounded by a fortified enclosure reinforced on its sides by a series of towers of different periods on the west, north, and south. The fortification of the citadel on its eastern side is not remarkable due to the steep cliff that runs along it, while the fortified enclosure has collapsed along the entire length of the southern side.

Today, the fortified enclosure of the citadel has three standing towers and two towers in a ruinous state. A solid polygonal tower, probably of the 11th century, dominates the south side of the enclosure. In the middle of the western enclosure of the citadel,

Εικ. 28. Κάτοψη της ακρόπολης των Σερβίων.

Fig. 28. Plan of the citadel of Servia.

κατάσταση. Ένας συμπαγής πολυγωνικός πύργος, πιθανότατα του 11ου αιώνα δεσπόζει στη νότια πλευρά του περιβόλου, ενώ το θεμέλιο τριγωνικής πυργοειδούς κατασκευής, αποκαλύφθηκε στο μέσον περίπου του δυτικού περιβόλου της ακρόπολης. Ίχνη αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ενδεχομένως πύργου, παρατηρούνται και στην βορειοανατολική γωνία του περιβόλου.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης, του τμήματος δηλαδή που στρέφεται προς την άνω πόλη, υψώνονται δύο όμοιας διάταξης και αρχιτεκτονικής, τετράπλευροι πύργοι, που, όπως προέκυψε από την αρχαιολογική έρευνα, προστέθηκαν στην οχύρωση της ακρόπολης σε μια μεταγενέστερη φάση, γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα. Ο δυτικός πύργος, η αποκατάσταση του οποίου ολοκληρώθηκε το 2023, βρίσκεται στη δυτική γωνία της ακρόπολης, είναι τετράπλευρος με περίπου ορθογωνική κάτοψη, διαστάσεις 7×7 μ., πάχος πλευράς 1,3 μ. και ύψος περίπου 17 μ. Είναι κατασκευασμένος από σειρές

Εικ. 29 Αεροφωτογραφία της ακρόπολης των Σερβίων.

Fig. 29. Aerial view of the citadel of Servia.

Εικ. 30. Ο βορειοδυτικός πύργος και η είσοδος της ακρόπολης.

Fig. 30. The northwest tower and the entrance to the citadel.

the foundation of a triangular tower-like structure was discovered. Traces of architectural remains, possibly of a tower, can also be seen in the north-eastern corner of the enclosure.

In the northwestern part of the fortification enclosure of the citadel, the part that faces the upper city, there are two four-sided towers of similar layout and architecture, which, according to archaeological research, were added to the fortification of the citadel in a later phase, around the middle of the 14th century. The western tower, the restoration of which was completed in 2023, is located in the west corner of the citadel. It is quadrilateral with a roughly rectangular plan, with dimensions of 7 × 7 m, a side thickness of 1,3 m, and a height of about 17 m. It is built of rows of carved stones on the tower's facades and filled with rough stones inside, with good-quality lime mortar as a binding material. A particular feature of the facades is the extensive use of bricks in irregular rows. The tower is three-story and wooden floors defined

λίθων λαξευμένων στις όψεις, πλήρωση με αργούς λίθους στο εσωτερικό και καλής ποιότητας ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των όψεων είναι η μεγάλη χρήση πλίνθων σε ακανόνιστες σειρές. Πρόκειται για τριώροφο πύργο, κάθε όροφος του οποίου οριζόταν από ξύλινα δάπεδα. Τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά βρίσκουν παράλληλα σε σειρά πύργων του μακεδονικού χώρου του 14ου αι. Η ανέγερσή του μπορεί να συσχετισθεί, συνεπώς, είτε με την κατάληψη των Σερβίων από τον Στέφανο Δουσάν το 1341 και τη μέριμνα που είχε αναλάβει για την ενίσχυση της οχύρωσης, τακτική που ακολουθούσε και σε άλλα κάστρα που κατελάμβανε, είτε από τον Ιωάννη Καντακουζηνό, στα χέρια του οποίου περιήλθαν τα Σέρβια μετά το 1350.

Στο εσωτερικό της ακρόπολης είναι ακόμα ορατά ίχνη αρχιτεκτονικών κατασκευών, που εξυπηρετούσαν τις στρατιωτικές και διοικητικές λειτουργίες της. Από τα ανασκαφικά δεδομένα αποκαλύφθηκαν στοιχεία του οικιστικού ιστού στο εσωτερικό της βόρειας πλευράς του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης μετά την ανέγερση των τειχών. Συγκεκριμένα ήρθαν στο φως τα λείψανα έξι μονώροφων κτηρίων, που ενδεχομένως να χρησιμοποιούνταν ως στρατιωτικά καταλύματα, αποθήκες ή στάβλοι, ενώ κινητά ευρήματα υποδηλώνουν την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου εντός της ακρόπολης.

Εικ. 31. Η κλίμακα της εισόδου προς στο εσωτερικό της ακρόπολης.
Fig. 31. The staircase leading to the interior of the citadel.

Εικ. 32. Ο πολυγωνικός πύργος από το εσωτερικό της ακρόπολης.

Fig. 32. The polygonal tower as seen from the interior of the citadel.

each one of them. The northern tower has similar morphological characteristics which can be found in a series of 14th-century towers in Macedonia. The towers' construction can, therefore, be associated either with the occupation of Serbia by Stefan Dusan in 1341 and the care he took to strengthen the fortification of Serbia, a tactic he also followed in other castles he occupied, or by Ioannis Kantakouzenos, who took possession of Serbia after 1350.

Inside the citadel, traces of architectural structures that served its military and administrative functions are still visible. The excavation data revealed evidence of the settlement layout inside the northern side of the fortified citadel enclosure that was developed after the construction of the walls. In particular, the remains of six single-story buildings, possibly used as military quarters, warehouses, or stables, have come to light. At the same time, movable finds suggest the existence of a pottery workshop within the citadel.

Εικ. 33. Άποψη του αποκατεστημένου δυτικού πύργου από το εσωτερικό της ακρόπολης.

Fig. 33. The restored western tower as seen from the interior of the citadel.

7. Διάφορα κτίσματα

Η βυζαντινή πόλη των Σερβίων αποτελεί έναν μεγάλο ερειπιώνα, ο οποίος είναι ανεξερεύνητος στο μεγαλύτερο μέρος του. Τα ίχνη από πολλά κτίσματα είναι ορατά ακόμα και σήμερα εντός των τειχών, χωρίς όμως να έχουν εξεταστεί με ικανοποιητικό τρόπο από την αρχαιολογική έρευνα. Από αυτά ξεχωρίζουν:

1) Ο μονόχωρος ναός των Αγίων Αποστόλων, ο οποίος βρίσκεται βόρεια του διάμεσου τείχους, στην ανατολική πλευρά της πόλης. **2)** Ένας μικρός μονόχωρος ναός (διαστάσεων 5 X 4,60 μ.) στην ανατολική πλευρά της κάτω πόλης, βόρεια από τετράπλευρο πύργο του εξωτερικού τείχους. Ο ναός έφερε ίχνη τοιχογραφιών, από τα σπαράγματα των οποίων μπορούμε να οδηγηθούμε σε μια χρονολόγηση γύρω στον 16ο αιώνα. **3)** Ένας μικρός μονόχωρος ναΐσκος (εσωτ. διαστάσεων 6 X 4 μ.) σε απόσταση περίπου 70 μέτρων νοτιοανατολικά του διάμεσου τείχους, ίχνη του οποίου

7. Various buildings

The Byzantine city of Servia is an archaeological site full of ruins, most of which are unexplored. Traces of many buildings are still visible within the walls but have yet to be sufficiently investigated by archaeological research. The most significant among them are the following:

1) The single-space church of the Holy Apostles is located north of the middle wall on the city's eastern side. **2)** A small single-space church (measuring 5 x 4.60 m) on the eastern side of the lower town, north of a rectangular tower of the external walls. The church had traces of wall paintings, the fragments of which can lead us to a date around the 16th century. **3)** A small single-space church (internal dimensions 6 x 4 m) at about 70 m southeast of the middle wall, traces of which were uncovered during the construction of the modern cobbled path. The church was covered with wall paintings that can be dated from the late Byzantine period to the 15th century, as shown by the numerous fragments that were collected and the larger parts of the wall paintings that were removed. **4)** A church near the bathhouse, in the western part of the outer walls, from which today only the niche of the sanctuary can be seen, where few fragments of wall paintings survive. The church should be identified with the chapel of St. Constantine, located within the walls. **5)** The single-space church, mentioned above (p.29), adjoining the middle wall gate, with a portico on its north side and 14th-century wall paintings on its wall. Near the Basilica of Servia, another small church was visible until the end of the last century and is mentioned in the literature as being dedicated to the Virgin Mary. It is probably the same church mentioned in a description of Servia from 1872 as the church of Zoodochos Pigi, which is even described as still standing with its

Εικ. 34. Τοιχογραφίες στην ανατολική πλευρά στον μονόχωρο ναΐσκο που βρέθηκε νοτιοανατολικά του διάμεσου τείχους.

Fig. 34. Wall paintings on the eastern side of the church that was excavated southeast of the median wall.

αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη του σύγχρονου λιθόστρωτου μονοπατιού. Ο ναός ήταν καλυμμένος με τοιχογραφίες που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν από την ύστερη βυζαντινή περίοδο έως τον 15^ο αιώνα, όπως καταδεικνύει το πλήθος των σπαραγμάτων που περισυλλέχθηκαν και τα τμήματα των τοιχογραφιών που αποτοιχίσθηκαν, **4)** Ένας ναΐσκος κοντά στον λουτρώνα, στο δυτικό τμήμα των εξωτερικών τειχών, από τον οποίο σήμερα διακρίνεται μόνο η κόγχη του Ιερού, όπου σώζονται ελάχιστα σπαραγγατα τοιχογραφιών. Ο ναός θα πρέπει να ταυτιστεί ενδεχομένως με το παρεκκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου, που βρισκόταν εντός των τειχών. **5)** Ο μονόχωρος ναός με προστώο στη βόρεια πλευρά και τοιχογραφίες του 14ου αιώνα που εφάπτεται στην πύλη του διάμεσου τείχους, για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω. Κοντά στη βασιλική των Σερβίων βρίσκεται σήμερα καταχωμένος και ένας ακόμα μικρών διαστάσεων ναός, ο οποίος ήταν ορατός έως τα τέλη του προηγούμενου αιώνα και αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως αφιερωμένος στην Παναγία. Πιθανότατα πρόκειται για τον ίδιο ναό που αναφέρεται σε περιγραφή των Σερβίων του έτους 1872 ως ναός της Ζωοδόχου Πηγής, ο οποίος περιγράφεται μάλιστα ως ιστάμενος με τη στέγη του. Θα μπορούσε ίσως ο ναός αυτός να συνδεθεί με την κιστέρνα που σώζεται σε καλή κατάσταση και φέρει μια μικρή καμαροσκέπαστη είσοδο, λίγα μέτρα νοτιότερα από τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, σε μικρή απόσταση από τη βασιλική. Τέλος, αναφέρεται και η ύπαρξη και άλλων ναών όπως αυτός της Αγίας Σολομωνής και του Αγίου Νικολάου, οι οποίοι δεν έχουν έως σήμερα ταυτιστεί από την έρευνα.

Στη δυτική πλευρά της κάτω πόλης, σε επαφή σχεδόν με τα εξωτερικά τείχη, αλλά χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια εάν το συγκεκριμένο σημείο ήταν εντός ή εκτός των τειχών, σώζονται και τα ερείπια ενός ορθογώνιου κτηρίου με τριμερή διάταξη και αμελή πλινθοπερίκλειστο τρόπο δόμησης. Από το ενισχυμένο κονίαμα που σώζεται σε επάλληλες στρώσεις στους τοίχους του

Εικ. 35. Η κιστέρνα που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Fig. 35. The cistern located a short distance from the church of St. John the Baptist.

Εικ. 36. Κτίσμα με πιθανή λουτρική χρήση στη δυτική πλευρά της κάτω πόλης των Σερβίων.

Fig. 36. A building with possible use as a bathhouse on the western side of the lower town of Servia.

εικάζεται ότι ο χώρος θα μπορούσε να έχει λουτρική χρήση. Η ύπαρξη πλησίον του κτηρίου αυτού στομίου πηγής με τρεχούμενο νερό είναι ακόμα ένα επιχείρημα για την ταύτιση του συγκεκριμένου κτηρίου ως λουτρού. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα θα ήταν η ταύτιση του συγκεκριμένου λουτρού με αυτό που περιγράφεται στο Στρατηγικόν του Κεκαυμένου (τέλη του 11ου αι.) ευρισκόμενο «κάτωθεν τοῦ κάστρου εἰς τόν κρημόν». Η ύπαρξη κρυφῆς υπόγειας οδοῦ ἀπὸ το συγκεκριμένο λουτρό ως τον εσωτερικό περίβολο των Σερβίων αναφέρεται στις πηγές και αποτελεί μάλιστα μέρος του μοναδικού επιτυχούς τεχνάσματος που εφάρμοσε για την κατάκτηση της πόλης ο Βούλγαρος πολιορκητής της, Δημήτριος Πολεμάρχιος.

roof. This church could perhaps be connected to the cistern with an arched entrance that survives in good condition a few meters south of the church of St John the Baptist, a short distance from the Basilica. Finally, other churches mentioned in sources, such as that of St. Solomoni and St. Nicholas, have not yet been identified by research.

On the western side of the lower city, almost in contact with the external walls, are the ruins of a rectangular building with a three-part arrangement. From the reinforced mortar that survives in superimposed layers on its walls, one can assume that the site could have been used as a bathhouse. The existence of a spring mouth with running water near this building is another argument for identifying this building as a bathhouse. It would be particularly intriguing to connect this particular bathhouse and the one described in the Strategikon of Kekaumenos (late 11th century) as being located 'below the castle in the cliff.' A hidden underground passage from this bathhouse to the inner enclosure of Servia is mentioned in the sources, and its use was part of the only successful stratagem used by the Bulgarian besieger Demetrius Polemarchios to conquer the city.

Τα εκτός των τειχών μνημεία

Εκτός των τειχών του οχυρωμένου βυζαντινού οικισμού βρίσκονται αρκετά μνημεία, κάποια σε ερειπιώδη κατάσταση - όπως ο ναός του Αγίου Αθανασίου, στη δυτική πλευρά του μεγάλου φαραγγιού - άλλα αταύτιστα, δυσπρόσιτα ή και άγνωστα, και ορισμένα σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης. Τα τέσσερα ιστάμενα μνημεία που μπορεί να επισκεφθεί κανείς ακόμα και σήμερα περιγράφονται αναλυτικότερα παρακάτω.

1. Ο ναός των Αγίων Αναργύρων

Ο ναός των Αγίων Αναργύρων σηματοδοτεί την έναρξη της περιπατητικής διαδρομής κατά μήκος του μεγάλου φαραγγιού και βρίσκεται στο τέλος του οδικού άξονα που συνδέει τον αρχαιολογικό χώρο με τη σύγχρονη πόλη. Πρόκειται για έναν μονόχωρο ναό μικρών διαστάσεων που έχει χτιστεί πάνω σε έναν βράχο εκτός των εξωτερικών τειχών της βυζαντινής πόλης. Ο ναός στεγάζεται με αμφικλινή στέγη και στην ανατολική του πλευρά φέρει μικρή αψίδα ορθογωνικής κάτοψης. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού με επάλληλες ζώνες πλίνθων και ζώνες με μοτίβο ψαροκόκαλου,

Εικ. 37. Κάτοψη του ναού των Αγίων Αναργύρων.

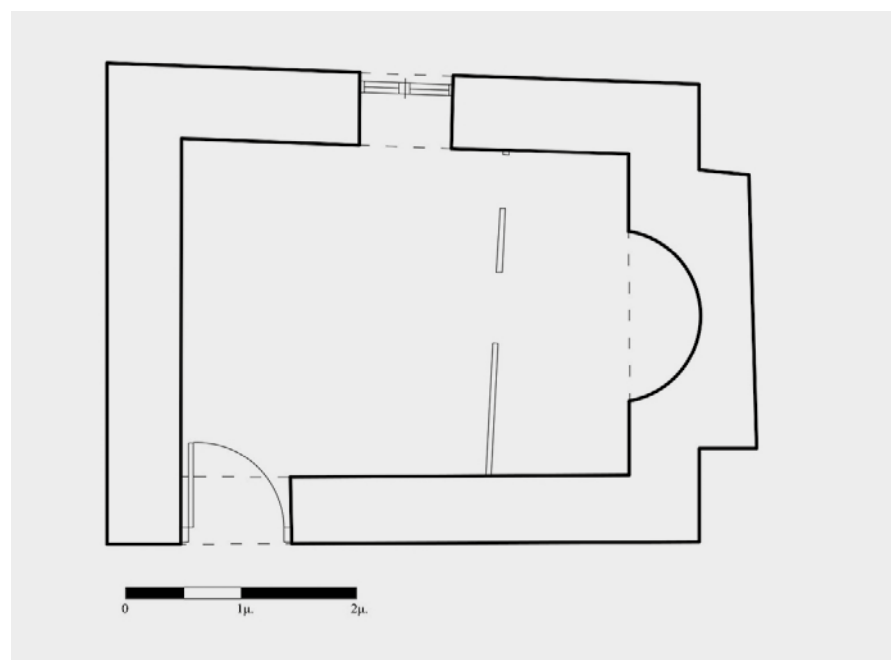
Fig. 37. Plan of the church of Agioi Anargyroi.

The monuments outside the walls

Outside the walls of the fortified Byzantine settlement, there are several monuments, some in a dilapidated state - such as the church of St Athanasios, on the western side of the so-called Great Gorge - others unattended, inaccessible, or unknown, and some in a relatively good state of preservation. The four standing monuments one can still visit today are described in more detail below.

1. The church of Agioi Anargyroi

The church of Agioi Anargyroi marks the beginning of the walking route along the Great Gorge. It is located at the end of the road, connecting the archaeological site with the modern city of

Εικ. 38. Εξωτερική άποψη του ναού των Αγίων Αναργύρων.
Fig. 38. External view of the church of Agioi Anargyroi.

αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες αποκατάστασης του ναού, καθώς έως τότε οι τοίχοι του ναού καλύπτονταν εξωτερικά από παχύ ασβεστοκονίαμα. Με βάση τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία ο ναός έχει χρονολογηθεί από την έρευνα στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Ο ναός εσωτερικά είναι πλήρως τοιχογραφημένος και εφαρμόζεται ένα λιτό εικονογραφικό πρόγραμμα που διαμορφώνεται σε τρεις επάλληλες ζώνες στους πλάγιους τοίχους του ναού. Στην ανώτερη ζώνη τοποθετείται μια στενή ζώνη με ημίσωμες μορφές προφητών, στη μεσαία ζώνη σκηνές Δωδεκαόρτου, ενώ στην κατώτατη ζώνη, που

Servia. It is a single-space church built on a small rock outside the external walls of the Byzantine city. The church has a gable roof and a rectangular arch on its eastern side. The church's rich brick ornamentation was discovered during the restoration works, as the church walls had previously been covered with thick plaster on the outside. Based on its architectural features, the church has been dated to the second half of the 11th century.

The interior of the church is fully wall-painted. A simple iconographic program is applied, developed in three zones on the walls of the

είναι η μεγαλύτερη, ολόσωμες μορφές αγίων που καταλήγουν στην παράσταση της Μεγάλης Δέησης στον βόρειο τοίχο. Στην ανατολική πλευρά του ναού το πρόγραμμα περιλαμβάνει την Ανάληψη και τον Ευαγγελισμό, ενώ στην κόγχη τοποθετείται η Παναγία με σεβίζοντες αγγέλους και χαμηλότερα συλλειτουργούντες ιεράρχες με την παράσταση του Μελισμού. Τον δυτικό τοίχο του ναού καταλαμβάνει μια μεγάλη σύνθεση με αετωματική απόληξη που περιλαμβάνει τις παραστάσεις της Κοίμησης της Θεοτόκου και της Μεταμόρφωσης και χαμηλότερα ολόσωμους αγίους, με τις μορφές των προφητών να παραλείπονται όπως και στον ανατολικό τοίχο.

Η τεχνοτροπική ανάλυση του ναού έχει καταλήξει στο ότι η ορατή σήμερα φάση των τοιχογραφιών αποτελεί το δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών του ναού, που έχει φιλοτεχνηθεί από δύο ζωγράφους και θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 16^ο αιώνα. Η κτητορική επιγραφή που βρίσκεται πάνω από την είσοδο του ναού παρέχει πρόσθετες πληροφορίες για τη διακόσμησή του και έχει ως εξής:

+ άνιστορίσθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος / τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν Ἀναργύρων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ / καὶ ἀρχιερατεύοντος Γεροντίου τοῦ θεοφιλεστάτου διὰ συν/δρομῆς καὶ ἐξόδου τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν / ἐν ἔτει ΖΙΗ [...] οὐ

Αν και η παλαιότερη έρευνα ερμήνευε το έτος ιστόρησης του ναού που αναγράφεται στην επιγραφή ως ΖΡΗ δηλαδή 1600, η νεότερη έρευνα έχει αποδείξει με επιγραφικά και τεχνοτροπικά τεκμήρια ότι στην επιγραφή αναγράφεται το έτος ΖΙΗ δηλαδή το έτος 1510. Από την επιγραφή μαθαίνουμε επίσης ότι την περίοδο διακόσμησης του ναού επίσκοπος Σερβίων ήταν ο *θεοφιλέστατος* Γερόντιος, για τον οποίο δεν έχουν εντοπιστεί έως τώρα άλλα στοιχεία, αλλά και ότι η διακόσμηση του ναού έγινε με δαπάνη των ορθόδοξων χριστιανών της πόλης των Σερβίων, δηλαδή με μια συλλογική χορηγία, πρακτική που δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένη στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Σε κάθε περίπτωση οι τοιχογραφίες της δεύτερης φάσης στον συγκεκριμένο ναό έχει συνδεθεί με τους ζωγράφους του λεγόμενου «καστοριανού εργαστηρίου», συμβαδίζει δηλαδή με τις κυρίαρχες καλλιτεχνικές αναζητήσεις των ορθόδοξων κοινοτήτων στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας προς το τέλος του 15ου αιώνα και τις αρχές του 16ου.

church: in the upper zone, there is a narrow band with half-length figures of prophets; in the middle zone, there are scenes of the Twelve Great Feasts, and in the lower zone, which is the largest, there are full-length figures of saints, culminating in the depiction of the Great Deesis on the north wall. On the east side of the church, the program includes the Ascension of Christ and the Annunciation of the Virgin. At the same time, in the niche, the Virgin Mary is painted with reverent angels, and below that, Melism is depicted with concelebrant hierarchs. The church's west wall is covered by a large composition that includes the depictions of the Assumption of the Virgin and the Transfiguration, and lower down, there are full-faced saints, with the figures of the Prophets being omitted on this wall.

The stylistic analysis of the church's wall paintings has shown that the currently visible painting constitutes the second layer of frescoes of the church. It was painted by two artists and must be dated to the 16th century. The inscription above the entrance to the church provides additional information about its decoration and reads as follows:

+ This divine and most sacred church / of the holy and miraculous Anargyres Cosmas and Damian / was painted during the god-beloved bishop Gerontius by the effort and resources of the Orthodox Christians / in the year ZIH

Older scholars have read the year of the church's erection noted on the inscription as ΖΡΗ, i.e., 1600; the latest research has proved with epigraphical and stylistic evidence that the year written on the inscription is ΖΙΗ, i.e., the year 1510. From this inscription, we learn there was a bishop in Serbia called Gerontius during this period, for whom we have no further information from the sources. We also learn that the wall-painted decoration of the church was made with a collective sponsorship of the Orthodox Christians of Serbia, a practice that was not very common in the early 16th century. The wall paintings of the second phase in this church have been associated with the painters of the so-called «Kastoria workshop» and are aligned with the artistic trends of the Orthodox communities in the wider region of Macedonia and Thessaly towards the end of the 15th century and early 16th century.

Η πρώτη φάση των τοιχογραφιών του ναού είναι σήμερα καλυμμένη από τις τοιχογραφίες των ζωγράφων της δεύτερης φάσης, σώζεται όμως ένα μικρό τμήμα από την παράσταση των συλλειτουργούντων ιεραρχών στην κόγχη του Ιερού. Το πρώτο αυτό στρώμα έχει ήδη τοποθετηθεί από την έρευνα χρονικά μεταξύ 11ου και 13ου αιώνα.

Εικ. 39. Άποψη του εσωτερικού του ναού των Αγίων Αναργύρων προς τα ανατολικά.

Fig. 39. View of the interior of the church of Agioi Anargyroi towards the east.

The first phase of the church's wall paintings is now covered by the wall paintings of the next phase, but a small part of the older painting is still visible in the depiction of the Melism on the eastern part of the church. Scholars have dated this first layer between the 11th and the 13th centuries.

Εικ. 40. Η παράσταση της Καθόδου στον Άδη από τις τοιχογραφίες στον βόρειο τοίχο του ναού.

Fig. 40. The Harrowing of Hell: wall painting on the north wall of the church.

2. Ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου & Ελένης

Ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης βρίσκεται εκτός των τειχών των Σερβίων σε σχετικά μικρή απόσταση νοτίως του ναού των Αγίων Αναργύρων. Αν και από την παλαιότερη έρευνα ο συγκεκριμένος ναός θεωρούνταν κτίσμα του 19ου αιώνα, οι πρόσφατες εργασίες για την αποκατάστασή του έφεραν στο φως την αρχική του τοιχοποιία και την εντοιχία ζωγραφική του, απομακρύνοντας νεότερα επιχρίσματα.

Ο ναός αποτελεί έναν μονόχωρο, μεγάλων σχετικά διαστάσεων, ξυλόστεγο ναό που φέρει στα ανατολικά τρίπλευρη αψίδα, η οποία στηρίζεται πλέον από ένα νεότερο ημικυκλικό βάθρο. Το ιδιαίτερο στοιχείο της τρίπλευρης αψίδας στα ανατολικά – η κάθε πλευρά της οποίας κοσμεύεται και από ένα τυφλό αψίδωμα – το πλινθοπερίκλειστο σύστημα που ακολουθείται στο ναό αλλά και τα στοιχεία κεραμοπλαστικού διακόσμου που φέρει, υποδηλώνουν μια χρονολόγηση στον 13ο αιώνα, συνδέοντας μάλιστα το μνημείο με ανάλογα παραδείγματα του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

Τα αποτελέσματα της απομάκρυνσης των νεότερων επιχρισμάτων στο εσωτερικό του ναού δεν ήταν λιγότερο εντυπωσιακά. Τα συνεργεία συντήρησης αποκάλυψαν τοιχογραφίες στο ανατολικό και δυτικό μέρος του ναού οι οποίες μπορούν να τοποθετηθούν σε δύο φάσεις. Από την πρώτη φάση της ζωγραφικής, υπολείμματα μόνο της οποίας εντοπίστηκαν στην είσοδο του ναού, διαθέτουμε μόνο τα ίχνη ενός φυτικού διακοσμητικού θέματος, το οποίο με βάση τα τεχνοτροπικά του χαρακτηριστικά θα μπορούσε να τοποθετηθεί γύρω στον 14ο αιώνα.

Η δεύτερη φάση τοιχογράφησης του ναού είναι περισσότερο ενδιαφέρουσα, αν και η κατάσταση διατήρησής της είναι μάλλον κακή με μεγάλο μέρος της ζωγραφικής επιφάνειας να φέρει

Εικ. 41. Κάτοψη του ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

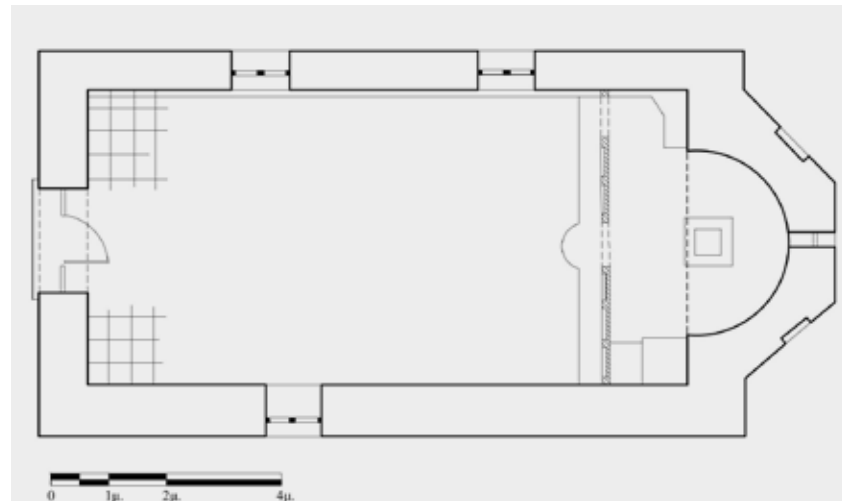
Fig. 41. Plan of the church of Saints Constantine and Helen.

2. The church of Saints Constantine & Helen

The church of Saints Constantine and Helen lies outside the walls of Servia at a relatively short distance south of the church of Agioi Anargyroi. Although earlier research considered this church to be a 19th-century building, the preliminary work for its restoration revealed its original masonry and wall paintings, removing newer coatings.

The church is a single-space, relatively large, gable-roofed church with a three-sided apse on the east, now supported by a newer semi-circular pedestal. The particular element of the three-sided apse – each side of which has a blind arch – the brick and stone masonry of the church and its brick ornamentation suggest a 13th-century dating, linking the monument to similar examples of the Despotate of Epirus.

The results of removing the newer coatings inside the church were no less impressive. Conservators revealed wall paintings in the church's eastern and western parts, which can be placed in two phases. From the painting's first phase, only remains were found at the entrance of the church. We have traces of a floral decorative theme, which could be dated to around the 14th century based on its stylistic characteristics.

σοβαρές απώλειες και απολεπίσεις αλλά και ίχνη χτυπήματος με βελόνι σε όλη τη ζωγραφική επιφάνεια, πιθανότατα για την καλύτερη πρόσφυση των νεότερων επιχρισμάτων. Η κόγχη του Ιερού καταλαμβάνεται από μια μεγάλη παράσταση της Παναγίας Βλαχερνίτισσας, ενώ χαμηλότερα η παράσταση του Μελισμού συνοδεύεται από συλλειτουργούντες ιεράρχες. Στον ανατολικό τοίχο διατηρούνται ακόμα η παράσταση του διακόνου Εύπλου και η Θεοτόκος από την παράσταση του Ευαγγελισμού. Η δεύτερη αυτή φάση των τοιχογραφιών, παρά την κακή κατάσταση διατήρησής της, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και έχει χρονολογηθεί ήδη από την έρευνα στα τέλη του 16ου αιώνα με βάση τα εικονογραφικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά της ζωγραφικής.

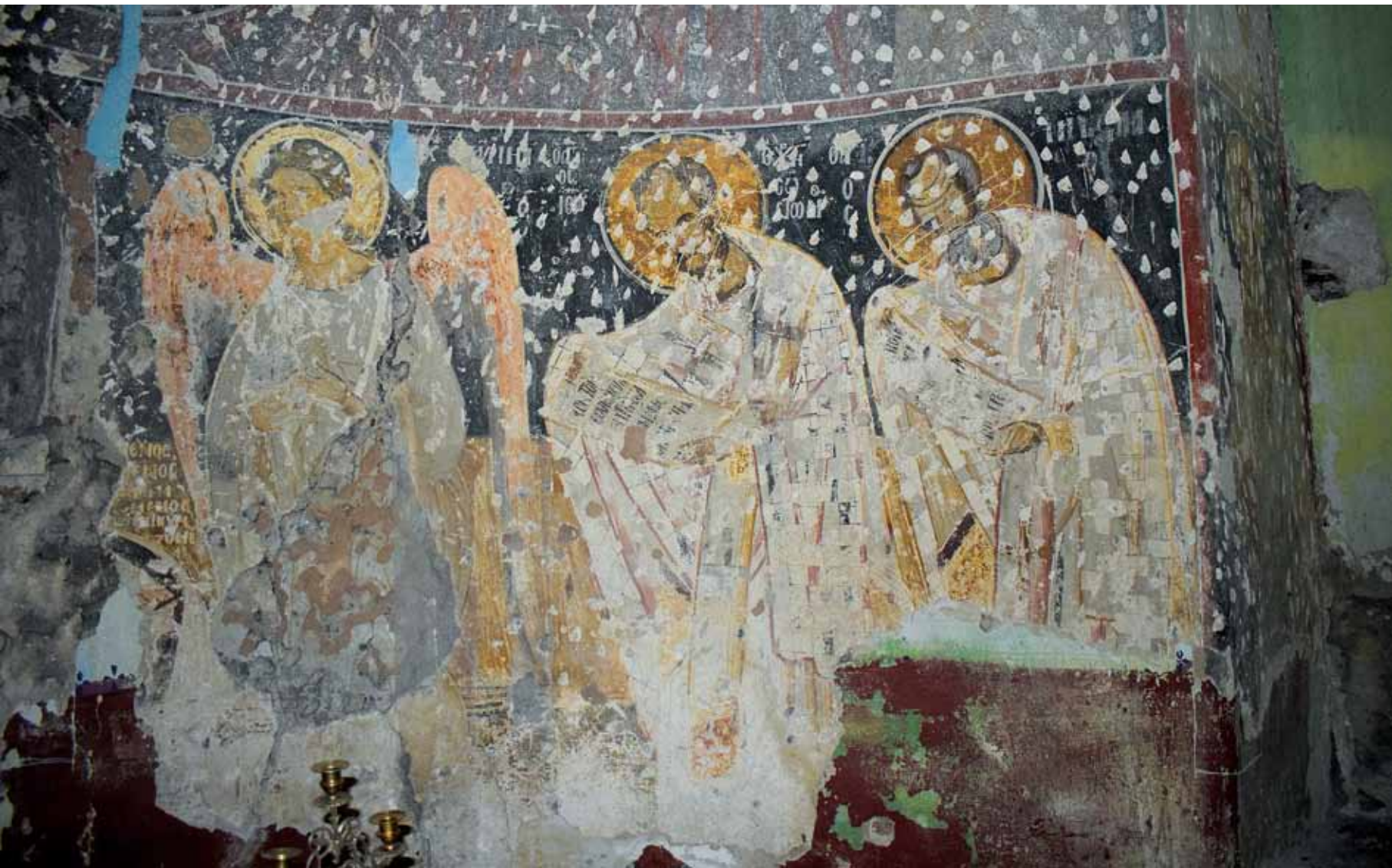
Εικ. 42. Εξωτερική άποψη της ανατολικής πλευράς του ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.
Fig. 42. External view of the east side the church of Saints Constantine and Helen.

The second phase of the church's wall painting is more interesting, although its preservation is rather poor, with much of the painted surface showing severe losses and traces of hammer blows, which roughen the walls so the newer plaster would stick. The niche of the sanctuary is covered by a large representation of Theotokos Vlachernitissa, while lower down the scene of Melismos is painted with co-officiating hierarchs and angel deacons. On the eastern wall, the depiction of Deacon Euplus and the Theotokos from the scene of the Annunciation are still visible. This second phase has already been dated to the end of the 16th century by the iconographic and stylistic characteristics of the painting.

Εικ. 43. Το νότιο τυφλό αψίδωμα της κόγχης του Ιερού στον ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

Fig. 43. The southern blind arch of the niche of the sanctuary in the church of Saints Constantine and Helen.

Εικ. 44. Τοιχογραφίες στην κόγχη του Ιερού του ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης; τμήμα της παράστασης του Μελισμού (συλλειτουργούντες ιεράρχες και άγγελος-διάκονος).

Fig. 44. Wall paintings in the niche of the sanctuary of the Church of Saints Constantine and Helena: part of the iconographic theme of the Melismos (co-officiating hierarchs and angel-deacon).

3. Η σπηλαιοεκκλησιά του Αγίου Γεωργίου του Κρεμαστού

Η σπηλαιοεκκλησιά του Αγίου Γεωργίου (κρεμαστού), λαξευμένη σ' έναν σχεδόν απρόσιτο βράχο, βρίσκεται στο μικρό φαράγγι ή φαράγγι του Αγίου Γεωργίου του Κρεμαστού, ανατολικά του βυζαντινού κάστρου. Η πρόσβαση στην σπηλαιοεκκλησιά εξασφαλίζεται σήμερα με μια νεότερη σκάλα και ορισμένα λαξευτά σκαλιά. Το εσωτερικό του σπηλαιού έχει διαμορφωθεί στο σχήμα

3. The cave chapel of St George Kremastos

The cave church of Agios Georgios (Kremastos), carved into an almost inaccessible rock, is located in the Small Gorge of Servia, also called St. George's Gorge, east of the Byzantine castle. Nowadays, a newer staircase and some carved steps provide access to the cave chapel. The cave's interior is shaped like a small church (with a niche at the depth of the cave) and is decorated with remarkable wall paintings. Although the painted surface of the cave is preserved in a fragmentary and deplorable condition with numerous later engravings, research has already established that this cave bears wall paintings of two phases, the oldest of which dates back to the 13th century and the youngest to the 15th century. The first phase is accompanied by an inscription which, despite its fragmentary state of preservation today, was recorded in 1888 and, in combination with the parts that are visible today, has as follows:

This cave of the holy and glorious great martyr and trophy-bearer George was painted by the contribution and expenses of the late Theodoros Komninou Livadaris.

Theodoros Komnenos Livadaris is a historical person mentioned by Manuel Philes as the founder of the monastery of Theotokos in Constantinople. This fact supports dating the first phase of the cave's frescoes to the end of the 13th century.

The paintings of the second phase are preserved in a better condition, and one can see the representations of the Theotokos Vlahernitissa, Christ Pantocrator with the symbols of the Evangelists, as well as part of the scenes of the Annunciation, the Nativity of Christ, the Dormition of the Virgin and a depiction of St.

Εικ. 44. Γενική άποψη του εσωτερικού της σπηλαιοεκκλησιάς
Fig. 44. General view of the interior of the cave chapel.

μικρού ναού (με κόγχη μάλιστα στο βάθος αυτού) και κοσμεύεται με αξιόλογες τοιχογραφίες. Αν και η ζωγραφική επιφάνεια του σπηλαιού σώζεται αποσπασματικά και σε ιδιαίτερα κακή κατάσταση με πλήθος νεότερων χαραγμάτων, έχει ήδη διαπιστωθεί από την έρευνα ότι το σπήλαιο φέρει τοιχογραφίες δύο φάσεων με την παλαιότερη από αυτή να χρονολογείται στον 13ο αιώνα και την νεότερη στον 15ο αιώνα. Η πρώτη φάση μάλιστα συνοδεύεται από επιγραφή που, παρά την αποσπασματική κατάσταση διατήρησής της σήμερα, έχει καταγραφεί το 1888 και έχει, συνδυαζόμενη με τα τμήματα που σώζονται ακόμη σήμερα, ως ακολούθως:

[Άνιστορίθ]η το τηου[τον] σπήλαιον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομά]ρτυρος καὶ τροπεο /φόρου Γεωργίου διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ πανευγενεστάτου Κ[υροῦ Θεοδώρου Κομν]ηνοῦ τοῦ Ληβαδάρι

Ο Θεόδωρος Κομνηνός Λιβαδάρης είναι ιστορικό πρόσωπο που αναφέρεται από τον Μανουήλ Φίλη ως ιδρυτής μονής της Θεοτόκου στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που συνηγορεί σε μια χρονολόγηση της πρώτης φάσης τοιχογράφησης του σπηλαιού στα τέλη του 13ου αιώνα.

Η δεύτερη φάση ιστόρησης της σπηλαιοεκκλησιάς σώζεται σε καλύτερη κατάσταση και μπορεί κανείς να διακρίνει τις παραστάσεις της Παναγίας Βλαχερνίτισσας, του Χριστού Παντοκράτορα με τα σύμβολα των Ευαγγελιστών καθώς και τμήμα των σκηνών του Ευαγγελισμού, της Γέννησης του Χριστού, της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αγίου Γεωργίου. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της ζωγραφικής της δεύτερης φάσης αλλά και οι εικονογραφικές επιλογές του ζωγράφου υποδεικνύουν μια χρονολόγηση της συγκεκριμένης ζωγραφικής στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, συνδέοντας και το συγκεκριμένο μνημείο των Σερβίων στην χορεία των έργων που επηρεάζονται καταλυτικά από το λεγόμενο «καστοριανό εργαστήριο».

Εικ. 46. Τοιχογραφία της σπηλαιοεκκλησιάς με την παράσταση της Παναγίας Βλαχερνίτισσας.

Fig. 46. Wall painting of the cave chapel depicting Theotokos Blachernitissa.

George. The stylistic characteristics of this second phase and the iconographic choices of the painter indicate a dating to the second half of the 15th century, linking this particular monument of Serbia to the chorus of works heavily influenced by the so-called “Kastoria workshop.”

Εικ. 45. Εξωτερική άποψη της σπηλαιοεκκλησιάς του Αγίου Γεωργίου.

Fig. 45. External view of the cave chapel of St George.

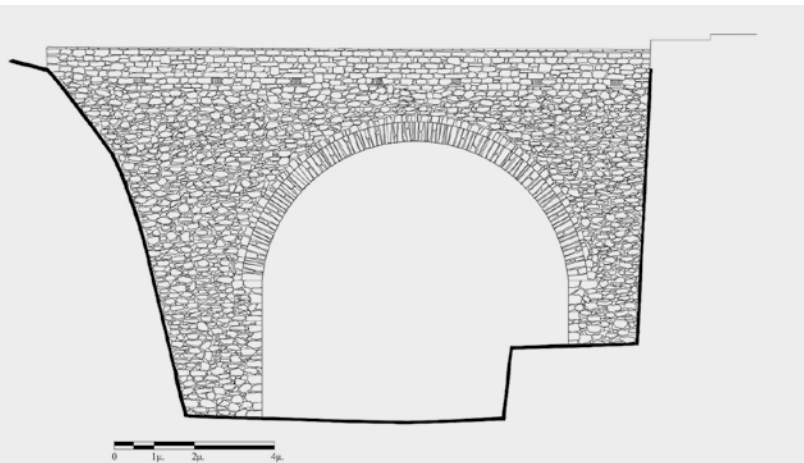

4. Το γεφύρι | 4. The bridge

Το πέτρινο γεφύρι είναι το πρώτο ιστάμενο μνημείο που συναντά κανείς στην αρχή του οδικού άξονα που συνδέει τη σύγχρονη πόλη των Σερβίων με το βυζαντινό λόφο. Βρίσκεται εκτός των τειχών γεφυρώνοντας το βαθύ φαράγγι του Αγίου Γεωργίου του Κρεμαστού (μικρό φαράγγι) και συνδέοντας τη βυζαντινή πόλη με την εύφορη κοιλάδα του Αλιάκμονα. Πρόκειται για μονότοξο πέτρινο γεφύρι με ημικυκλικό τόξο ανοίγματος 7,70μ. Μέχρι το 1976, πριν την κατασκευή του σύγχρονου δρόμου, αποτελούσε μάλιστα το μοναδικό πέρασμα για τον βυζαντινό λόφο συνδέοντας τη σύγχρονη πόλη των Σερβίων με τη βυζαντινή. Η κατασκευή του τοποθετείται στον 19ο αιώνα.

Κατά τη διάρκεια της μακράς ζωής του έχει υποστεί αναπόφευκτες φθορές, ανθρωπογενείς ή μη, οι οποίες με τη σειρά τους οδήγησαν σε άστοχες επεμβάσεις αποκατάστασής του, αλλοιώνοντας την αρχική μορφή του. Η μορφή του γεφυριού αποκαταστάθηκε από τον Δήμο Σερβίων-Βελβεντού με το έργο «Στερέωση-Αποκατάσταση της πέτρινης γέφυρας του Κάστρου των Σερβίων» που συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης στο Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης της Ελλάδας 2007-2013, Προσέγγιση Leader.

Εικ. 47. Σχεδιαστική αποτύπωση της νότιας όψης του γεφυριού.
Fig. 47. Plan view of the south side of the bridge.

The stone bridge is the first standing monument at the beginning of the road that connects the modern town of Servia with the Byzantine hill. It is located outside the walls, bridging the deep Gorge of St. George (also called Small Gorge) and connecting the Byzantine town with the fertile valley of Haliacmon. It is a single-arch stone bridge with a semicircular arch of 7,70 m. Until 1976, before the construction of the modern road, it was the only passage to the Byzantine hill connecting the town of Servia with the Byzantine city. Its construction dates back to the 19th century.

During its long life, it has suffered inevitable damage, man-made or otherwise, which has led to inappropriate restoration works that have altered its original form. The Municipality of Servia-Velventos finally restored the bridge with the project "Reinforcement-Restoration of the stone bridge of the Castle of Servia," co-financed by the European Agricultural Fund for Rural Development in the Rural Development Programme of Greece 2007-2013, Leader Approach.

Εικ. 48. Γενική άποψη του γεφυριού.
Fig. 48. General view of the bridge.

Βιβλιογραφία / Bibliography

- Γαρίδης, Μ., & Δεληγιάννη-Δωρή, Ε. Γ. (2007) *Μεταβυζαντινή ζωγραφική, 1450-1600: η εντοίχια ζωγραφική μετά την πτώση του Βυζαντίου στον Ορθόδοξο κόσμο και στις χώρες υπό ξένη κυριαρχία*. Αθήνα: Σπανός, σ. 107-108 κ.ε.
- Ευγενίδου, Δ. (1988) “Ανασκαφές στη βυζαντινή Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, Σέρβια και Μογλενά”, ΑΕΜΘ 1, 1987. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ-ΤΑΠ/Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 63-67.
- Ευγενίδου, Δ. (1997) “Τα βυζαντινά μνημεία των Σερβίων”, πρακτικά Α΄ Πανσερβιώτικου Συνεδρίου για την ανάπτυξη της περιοχής. Σέρβια, 6-8 Οκτωβρίου 1995, σ.79-84.
- Ευγενίδου, Δ. (1997) Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης, Βυζαντινή Καστροκτισία. Αθήνα: ΑΔΑΜ, σ. 142-147.
- Theologidou, K. (2005) “The castle of Serbia. Historical documentation, architectural Description, pathology, proposed repair works”, in *1st European Workshop Restoration use of the early Medieval fortifications in the east Mediterranean countries*. Veria, Byzantine Museum, 27-29 September 2003. Thessaloniki, pp. 93-109.
- Καμπουρίδης Κ. & Σαλακίδης Γ. (2013) *Η επαρχία Σερβίων τον 16ο αιώνα μέσα από Οθωμανικές πηγές*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οίκος Αντ. Σταμούλη.
- Κιουσοπούλου Τ. (2013) *Οι “αόρατες” βυζαντινές πόλεις στον Ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνες)* Αθήνα: ΠΟΛΙΣ
- Kontogiannis N.D. (2022) *Byzantine Fortifications: Protecting the Roman Empire in the East*. Yorkshire – Philadelphia: Pen & Sword Books Ltd.
- Koutsianou S. & Tsampouras, T., (in print) “The Towers of the Citadel in Serbia: Morphology, Function, and Chronology”, in *Online International Conference on Byzantine, Western and Post-Byzantine Towers (10th-16th centuries)*, 18-20 November 2022.
- Μαλούτας, Μ. (1956) Τα Σέρβια. Θεσσαλονίκη: Τύποις ‘Pantotyp’.
- Μουτσόπουλος, Ν. (επιμ.) (1980) Πύργοι και κάστρα. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, σ. 76-97.
- Μουτσόπουλος, Ν. (1992) “Ανασκαφές βυζαντινών κάστρων στη Δ. Μακεδονία”, ΑΕΜΘ 6, 134.
- Μουτσόπουλος, Ν.(1995). “Ανασκαφικές εργασίες και έρευνες σε βυζαντινούς οικισμούς και κάστρα της Μακεδονίας και Θράκης (1992-1993)”, Βυζαντιακά 15, σ. 135-141.
- Bakirtzis, N. (2010) “The Practice, Perception and Experience of Byzantine Fortification”, in *The Byzantine World*, ed. P. Stephenson, Abingdon, Oxford: Routledge, pp. 352-371.
- Bogdanović, J. (2012) “Life in a Late Byzantine Tower: Examples from Northern Greece”, στο M.J. Johnson, R. Ousterhout & A. Papalexandrou (eds.), *Approaches to Byzantine Architecture and its Decoration. Studies in honor of Slobodan Ćurčić*. Farnham: Ashgate, pp. 187-202.
- Ξυγγόπουλος, Α. (1957) Τα μνημεία των Σερβίων. Αθήνα: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Parayanni, I. et al. “THE FORTMED PROJECT. A Holistic Approach for the Restoration of Castles and their reuse for Socioeconomic Development of the Around Area. The Castle of Serbia”, in *Proceedings of the International Congress “Studies in Ancient Structures” Yildiz Technical University – Faculty of Architecture, 9-13 July 2001, Istanbul – Turkey*, pp. 889-898.
- Παπαθανασίου, Θ. (1939) Το μεσαιωνικόν φρούριον των Σερβίων. Θεσσαλονίκη: Τύποις Μιχ. Τριανταφύλλου.
- Παπαϊωάννου, Λ. (1985) Τα Σέρβια κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί. Θεσσαλονίκη.
- Πέτκος, Α. και Καλταπανίδου-Πυροβέση, Β. (2009) Σέρβια, μια Βυζαντινή πόλη-κάστρο. Διαδρομές στο χώρο και στο χρόνο. Βέροια: 11^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων- Υπουργείο Πολιτισμού-Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας.
- Ridley, C., Wardle, K. A., Mould, C. A., Smith, J. C., Housely, R., Hubbard, R., Musgrave, J., & Phelps, B. (2000). *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73. The British School at Athens. Supplementary Volumes*, 32, iii–87.
- Σαβιλλωτίδης, Κ. (1999) Σέρβια, αρχαιολογία, ιστορία, μνημεία, φυσικό περιβάλλον, χάρτες, χρήσιμες πληροφορίες. Σέρβια: Μορφωτικός Όμιλος Σερβίων ‘Τα κάστρα’.
- Σαβιλλωτίδης, Κ. (1999) Τα Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία των Σερβίων. Σέρβια: Μορφωτικός Όμιλος Σερβίων ‘Τα κάστρα’.
- Σταλίδης, Γ. & Κούτσανου, Σ. (2019) “Ανασκαφική έρευνα στο κάστρο Σερβίων. Αρχικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα”, ΑΕΜΘ 28. Θεσσαλονίκη 20-22 Μαρτίου 2014, σ. 117-128.
- Σταμκόπουλος, Ν. (2022) *Οι Κώμες του Αλιάκμονα*. Κοζάνη: Παρέμβαση.

- Σταμκόπουλος, Ν. (2023) “Ένα φάντασμα του Μεσαίωνα στην επισκοπή Σερβίων”, *Πρωινός Λόγος*, Αρ. φύλλου 8047, 10 Οκτωβρίου, σ. 18-19.
- Τάνου, Σ. (2017) “Τυπολογία βυζαντινών πύργων σε οχυρωματικούς περιβόλους του βορειοελλαδικού χώρου: μια πρώτη προσέγγιση”, στο Βαραλής, *Καραγιάννη* (επιμ.) Κτίωρ, *Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη*. Θεσσαλονίκη: Μυγδονία, σ. 334-335.
- Τσαρμανίδης, Α. (1995) Συμβολή στην ιστορία της επαρχίας Σερβίων. τ. Α' (1350-1880). Σέρβια: Μορφωτικός Όμιλος Σερβίων “Τα Κάστρα”.
- Τσαρμανίδης, Α. (2019) *Επίλεκτες πηγές ιστορίας των επαρχιών Σερβίων και Κοζάνης*. Σέρβια: Μορφωτικός Όμιλος Σερβίων “Τα Κάστρα”.
- Τσιάπαλη, Μ. & Ανδρούδης, Π. (2014) “Ο άγνωστος βυζαντινός ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στα Σέρβια”, *Τιμητικός Τόμος, Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Π. Λ. Βοκοτόπουλο* (επιμ. Β. Κατσαρός, Α. Τούρτα). Αθήνα 2015, σ. 165-172.
- Τσιάπαλη, Μ. & Ανδρούδης, Π. (2014) “Ο βυζαντινός ναός των Αγίων Θεοδώρων στο κάστρο των Σερβίων ΠΕ Κοζάνης”, *ΑΕΜΘ* 28, 97-105.
- Τσιάπαλη, Μ. (2017) “Η επίδραση του «καστοριανού εργαστηρίου» σε μνημεία της περιοχής Γρεβενών και Κοζάνης”, *Βυζαντινά* 35, σ. 315-329.
- Τσιάπαλη, Μ. (2022) *Η καστροπολιτεία των Σερβίων*, Θεσσαλονίκη: Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης.
- Τσιάπαλη, Μ. (2022) “Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού των Αγίων Αναργύρων στα Σέρβια Κοζάνης”, *Βυζαντινά* 38, σ. 135-169.
- Τσιλιπάκου, Α. (1995) ΑΔ 50 Β'2 Χρονικά. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α, σ. 600-601.
- Τσιλιπάκου, Α. (2002) *Σέρβια, μια βυζαντινή καστροπολιτεία*. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.
- Τσότσος, Γ. Π. (2012). *Ιστορική γεωγραφία της δυτικής Μακεδονίας: Το οικιστικό δίκτυο 14ος-17ος αιώνας*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οίκος Αντ. Σταμούλη.
- Џиrић Sι. και Χατζητρύφωνος, Ε. (επιμ.) (1997) Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500 και η διατήρησή της. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Χειμωνοπούλου, Μ. Χατζημιχάλη, Σ. Κούτσιανου, Α. Κούτσιανου (υπό έκδοση) “Η β' φάση αποκατάστασης του κάστρου Σερβίων”, *ΑΕΜΘ* 30. Θεσσαλονίκη 9-11 Μαρτίου 2017.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2015) “Αλιάκμων 2010. Η ανασκαφή στη Λάβα και στην Παλιοκαστανιά Σερβίων” *ΑΕΜΘ* 25, 2011. σ. 81-91.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2019) *Σέρβια Κοζάνης*. Αθήνα: Τ.Α.Π.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2022) “Παραποτάμιοι οικισμοί της ελληνιστικής εποχής στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα: τα ανασκαφικά δεδομένα και η θέση τους στο πλέγμα των οικισμών της ευρύτερης γεωλογικής λεκάνης Κοζάνης-Σερβίων” στο *Πότνια Πέλλης. Τιμητικός Τόμος για την Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη* (επιμ. Ελ. Τσιγαρίδα, Κ. Τζαναβάρη & Αν. Χρυσσοτόμου). Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας, σ. 283-293.
- Χουλιάρης, Ι. (2009) “Η κτητορική επιγραφή του ναού των Αγίων Αναργύρων στα Σέρβια Κοζάνης”, *Μακεδονικά* 38, σ. 49-57.

Πηγές

- Γουναρόπουλος, Κ.Α. (1872), “Κοζάνικα”, *Πανδώρα*, τχ. 525, σ. 488-497.
- Δημητριάδης, Β. (1973) Η κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Ιωάννης VI Καντακουζηνός, Α. & Σοφιανός, Δ. Ζ. (2008). *Ιωάννου Καντακουζηνού Ιστοριών Βιβλία Δ' =: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum Libri IV*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Κεδρηνός, Γ., Xylander, W., Goar, J., & Fabrot, C. A. (1729). *Γεωργίου του Κεδρηνού σύνοψις ιστοριών =: Georgii Cedreni Compendium historiarum*. Venetiis: ex typographia Bartholomaei Javarina.
- Κεκαυμένος (1993) Στρατηγικόν. Χ. Τσουγγαράκης (μτφρ). Αθήνα: Αργωστής.
- Leake, W. M. (1835). *Travels in Northern Greece, Vol.III*, London: J. Rodwell, New Bond Street, σ. 329-333.
- Λέων VI, Ποταμιανός, Κ. & Αθανασοπούλου, Δ. (2001). Αυτοκράτορας Λέοντος, Τακτικά: στρατηγική τακτική. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις.
- Dennis, G. (2010) *The Taktika of Leo VI. Text, Translation and Commentary*. Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2010.

Τα έργα αποκατάστασης

Το Υπουργείο Πολιτισμού εκτελεί συστηματικά έργα αναστήλωσης στην Καστροπολιτεία των Σερβίων έργα ήδη από τη δεκαετία του 1980. Το 1987 πραγματοποιήθηκαν αναστηλωτικές εργασίες στο μεταπύργιο διάστημα της ακρόπολης, αλλά και ενισχύθηκαν σημεία του δυτικού πύργου που παρουσίαζαν φθορές. Από τα έτη 1995-2000 πραγματοποιήθηκαν στην επισκοπική βασιλική και στον ναό των Αγίων Αναργύρων στερεωτικές εργασίες και εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών, ενώ το 2014 πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης των τοιχοποιιών στον ναό των Αγίων Θεοδώρων. Από το 2005 έως και το 2023 πραγματοποιήθηκαν με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε τρεις διαδοχικές φάσεις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης τμημάτων του κάστρου στο διάμεσο τείχος, το εξωτερικό τείχος και την πύλη του αλλά κυρίως στην ακρόπολη και την οχύρωσή της, με ολοκληρωμένες επεμβάσεις στον βόρειο και τον δυτικό πύργο της.

Ιστορικό των προηγούμενων επεμβάσεων

Η χρονολογική εξέλιξη των εργασιών στην περιοχή του κάστρου και συγκεκριμένα στην ακρόπολη, περιγράφεται παρακάτω:

Το 1987 πραγματοποιήθηκαν αναστηλωτικές εργασίες στο μεταπύργιο διάστημα της ακρόπολης, αλλά και ενισχύθηκαν σημεία του δυτικού πύργου που παρουσίαζαν φθορές και απώλεια υλικού, όπως οι επάλξεις και μεμονωμένα τμήματα στις όψεις του.

Η πρώτη επιστημονική μελέτη που εκπονήθηκε και αφορούσε την ακρόπολη (μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης πύργου κάστρου Σερβίων) εγκρίθηκε το 1999. Στη συνέχεια, το 2004, εγκρίθηκε η μελέτη και η εκτέλεση εργασιών αποκατάστασης και ανάδειξης του κάστρου με την προϋπόθεση εκπόνησης νέων μελετών.

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

The restoration works

The Greek Ministry of Culture has been systematically doing restoration works in the Castle Town of Servia since the 1980s. In 1987, restoration works were carried out on the curtain wall of the citadel, while parts of the western tower that showed signs of damage were strengthened. From 1995 to 2000, consolidation works and wall painting conservation were carried out in the Basilica and the church of Agioi Anargyroi, while in 2014, restoration was done in the church of Agioi Theodoroi. From 2005 to 2023, co-financed by Greece and the European Union, in three consecutive phases, work was conducted focusing on fixing and restoring parts of the castle in the middle wall, the external walls, and their gates, but mainly on the citadel and its fortification, with comprehensive restoration work on the northern and western towers.

History of previous restoration works

The timeline of the work in the area of the castle and specifically in the citadel is outlined as follows:

In 1987, restoration was carried out on the curtain wall of the citadel, but parts of the western tower that showed damage and loss of material, such as the ramparts and specific sections on its facades, were also reinforced.

The first architectural and structural design conducted on the citadel was approved in 1999. Subsequently, in 2004, the project for the restoration and promotion of the castle was approved on the condition that new designs for this project were provided.

In 2008, under the 3rd CIP co-financed by Greece and the European Union, the work to restore both the curtain walls of the

Εικ. 49. Αναστηλωτικές εργασίες στον δυτικό πύργο της ακρόπολης κατά το έτος 1987.

Fig. 49. Restoration works on the western tower of the citadel in 1987.

στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης ολοκληρώθηκαν το 2008 οι εργασίες ανάδειξης τόσο των τειχών της ακροπόλεως, όσο και μεγάλου τμήματος του διάμεσου τείχους, με φορέα υλοποίησης την 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Ακολούθησε η πρώτη φάση στερέωσης του κάστρου Σερβίων κατά την οποία οι αναστηλωτικές εργασίες που υλοποιήθηκαν, αφορούσαν κυρίως εργασίες στερέωσης και συντήρησης του

Εικ. 50. Αναστηλωτικές εργασίες στη βασιλική των Σερβίων τρεις μήνες μετά τον σεισμό του 1995.

Fig. 50. Restoration works in the basilica of Servia three months after the 1995 earthquake.

citadel and a large part of the middle wall was completed by the 11th Ephorate of Byzantine Antiquities.

The first phase of the consolidation of the castle of Servia ensued, during which the restoration works that were carried out primarily concerned the consolidation and maintenance of the Byzantine castle, especially interventions considered necessary for restoring its structural integrity.

Εικ. 51. Αναστηλωτικές εργασίες στο διάμεσο τείχος κατά το έτος 2007.

Fig. 51. Restoration works on the middle wall in 2007.

βυζαντινού κάστρου, οι οποίες κρίνονταν απαραίτητες για την αποκατάσταση της στατικής του λειτουργίας.

Η δεύτερη φάση των εργασιών στον χώρο του κάστρου ξεκίνησε το 2011 με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ολοκληρώθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ημαθίας. Αρχικά πραγματοποιήθηκαν οι απαραίτητες αποχωματώσεις τόσο στην περιοχή της πύλης του διάμεσου τείχους, όσο και στο εσωτερικό της ακρόπολης στις περιοχές γύρω από τον δυτικό και τον βορειοδυτικό πύργο, ώστε να τεκμηριωθούν οι φάσεις κατασκευής τους και να στοιχειοθετηθούν οι οριστικές μελέτες αποκατάστασης (τριδιάστατη αποτύπωση περιοχής, οριστική στατική μελέτη, εδαφοτεχνική μελέτη) .

Τέλος, το 2014, εκδίδεται απόφαση για την έγκριση της συμπληρωματικής μελέτης στερέωσης και αποκατάστασης του κάστρου Σερβίων που περιλαμβάνει τον δυτικό πύργο της ακρόπολης και οι εργασίες αποκατάστασής του ξεκινούν τον Αύγουστο του 2020.

The second phase of the works on the castle began in 2011, co-financed by Greece and the European Union and was implemented by the Ephorate of Antiquities of Hemathia. Initially, the necessary excavations were carried out both in the area of the gate of the middle wall and inside the citadel, in the areas around the western and north-western towers, in order to document the construction phases of these buildings and complete the final restoration plans (3D mapping of the area, final structural design, soil engineering examination).

Finally, in 2014, the additional project for fixing and restoring the castle of Servia and the western tower of the citadel was approved. The restoration work of this phase started in August 2020.

Το έργο «Στερέωση και Αποκατάσταση του Δυτικού Πύργου στο Κάστρο Σερβίων»

Το έργο: «Στερέωση και Αποκατάσταση του Δυτικού Πύργου στο Κάστρο Σερβίων» της Ομώνυμης Πράξης, που εντάχθηκε στο Ε.Π. «Δυτική Μακεδονία 2014-2020» εκτελέστηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης κατά τα έτη 2020-2023 και ουσιαστικά αποτέλεσε την διαδοχική εξέλιξη του αμέσως προηγούμενου έργου, εστιάζοντας πλέον στην αποκατάσταση του δυτικού πύργου. Καθ' όλη τη διάρκεια υλοποίησης του έργου οι εργασίες αποκατάστασης του δυτικού πύργου πραγματοποιήθηκαν σε εφαρμογή της αρχιτεκτονικής και στατικής μελέτης, σύμφωνα με τις γενικές αρχές των διεθνών χαρτών και διακηρύξεων, προκειμένου να διασφαλιστεί η στατική του επάρκεια και λειτουργία. Για την ολοκλήρωση του έργου απασχολήθηκε πολυμελές συνεργείο εργατοτεχνιτών και επιστημονικού προσωπικού (αρχαιολόγος, πολιτικός μηχανικός) με συμβάσεις ορισμένου χρόνου.

Δεδομένης της ιδιομορφίας του αρχαιολογικού χώρου και των δυσκολιών πρόσβασης σε αυτόν κρίθηκε σκόπιμο, πριν την έναρξη των εργασιών, να επιλυθούν πρακτικά ζητήματα, που αφορούσαν τόσο την οργάνωση του εργοταξίου, όπως η έλλειψη υδροδοτικού συστήματος και η δυσκολία μεταφοράς του οικοδομικού υλικού για τις εργασίες αποκατάστασης του πύργου, όσο και η εκτεταμένη αποψίλωση με την κοπή χόρτων και την απομάκρυνση της καύσιμης φυτικής ύλης (φυλλόστρωμα, κατακείμενα ξερά κλαδιά κλπ.). Με σκοπό την επισκευή των κατεστραμμένων τμημάτων και την εκτέλεση των στερεωτικών εργασιών του πύργου τοποθετήθηκαν περιμετρικά αυτού ικρίωματα, που πλαισιώθηκαν από προστατευτικό πλέγμα.

Σε εκτεταμένα τμήματα του πύργου, στη δυτική κυρίως όψη και μερικώς και στη βόρεια και νότια πλευρά εντοπιζόταν απώλεια υλικού. Στα σημεία αυτά πραγματοποιήθηκε απομάκρυνση του σαθρού κονιάματος και βαθύς καθαρισμός των αρμών με

The project “Consolidation and Restoration of the Western Tower at the Castle of Servia”

The project: “Consolidation and Restoration of the Western Tower at the Castle of Servia,” which was included in the Operational Programme “Western Macedonia 2014-2020,” was implemented by the Ephorate of Antiquities of Kozani during the years 2020-2023 and essentially constituted the follow-up project of the previous work focusing on the restoration of the western tower. Throughout the project’s implementation, the western tower’s restoration works were conducted to ensure its structural adequacy according to the approved architectural and structural design, in compliance with international principles and good practice for interventions.

Given the particular nature of the archaeological site and the difficulties of access to it, it was considered appropriate, before the work began, to resolve practical issues concerning both the arrangement of the construction site (such as the lack of a water supply system, and the difficulty of transporting the building material for the restoration of the tower) and the extensive deforestation of the archaeological site by cutting grass and removing the combustible plant material (leaf litter, fallen dead branches). In order to repair the damaged parts of the tower, scaffolding was placed around it, framed by a protective net

A significant loss of building material could be observed in extensive parts of the tower, mainly on the western facade and partially on the northern and southern faces. The loose mortar was removed in these places, and the joints were cleaned deeply with special tools, good washing, and pressurized air. However, severe deep weathering of the mortar was observed at the foot of the west side. In this section, the foundation was consolidated, followed by the recovery of the lost face of the masonry with new material. Traditional techniques were used at all project stages, and original building material (stones, bricks) collected from the wider castle area was also used.

ειδικά εργαλεία, καλό πλύσιμο της περιοχής και αέρα υπό πίεση. Ωστόσο, έντονη αποσάθρωση του κονιάματος δόμησης σε βάθος παρατηρούνταν σε μεγάλο μήκος του πόδα της δυτικής πλευράς. Στο σημείο αυτό πραγματοποιήθηκε η εξυγίανση της θεμελίωσης και ακολούθησε η ανάκτηση της απώλειας του προσώπου της λιθοδομής με νέο υλικό. Σε όλα τα στάδια του έργου εφαρμόστηκαν παραδοσιακές τεχνικές, ενώ χρησιμοποιήθηκε και αυθεντικό οικοδομικό υλικό (λίθοι, πλίνθοι), που περιυλλέχθηκε από την ευρύτερη περιοχή του κάστρου.

Στη συνέχεια εφαρμόστηκε νέο αρμολόγημα σύμφωνα με το υπάρχον των όμορων περιοχών, ενώ σ' όλες τις τοιχοποιίες του πύργου πραγματοποιήθηκε ομογενοποίηση της μάζας με την εφαρμογή ενεμάτων για την πλήρωση των κενών. Για το κονίαμα των αρμολογημάτων και των ενεμάτων χρησιμοποιήθηκαν συνθέσεις που εφαρμόστηκαν και σε προηγούμενες φάσεις του έργου και που είχαν προταθεί από το Εργαστήριο Δομικών Υλικών του Α.Π.Θ. Πριν από την οριστική εφαρμογή τους κατασκευάστηκαν αρκετά δείγματα προκειμένου να διασφαλιστεί η επιτόπια συμπεριφορά τους, αλλά και να καθοριστεί το χρώμα, η υφή και η μορφή τους.

Στην εκτεταμένη, κάθετη ρωγμή, που εκτεινόταν στο μέσον της δυτικής πλευράς, πραγματοποιήθηκε διερεύνηση των χειλέων της με την απομάκρυνση των υφιστάμενων λίθων. Αφαιρέθηκαν τα σαθρά κονιάματα και μετά τους ανάλογους καθαρισμούς, ακολούθησε ανάκτηση της περιοχής με την τοποθέτηση λίθων συρραφής και αρμολόγημα. Τέλος, το τμήμα των επάλξεων που είχε καταρρεύσει ανακατασκευάστηκε εκ νέου.

Κατά τη διάρκεια των σύγχρονων επεμβάσεων έγινε προσπάθεια να διατηρηθεί η αίσθηση της αυθεντικής εμπειρίας του επισκέπτη με τη διατήρηση, στο μέτρο του εφικτού, της αναγνωσιμότητας του μνημείου ως αναπόσπαστο τμήμα ενός ευρύτερου οχυρωματικού περιβάλλου. Επί των τοιχοποιιών, τμήματα που δεν είχαν υποστεί σημαντική φθορά διατηρήθηκαν στην αυθεντική τους μορφή, ως μάρτυρες της ιστορικότητας του μνημείου. Όλες οι επεμβάσεις διακρίνονται με σαφήνεια από τα αυθεντικά τμήματα, καθώς διαχωρίζονται με την τοποθέτηση λεπτού μολυβδόφυλλου ενσωματωμένου στην τοιχοποιία.

New grouting was then applied in accordance with the existing grouting in the adjacent areas, while all the tower walls were homogenized by applying grout to fill in the gaps. For the mortar and grout compositions, older compositions were used, i.e., the ones that had already been applied in previous phases of restoration and that had been proposed by the Laboratory of Building Materials of the University of Thessaloniki. Before their final application, several samples were made to ensure their on-site behavior and determine their color, texture, and form.

The opening of the extensive, vertical crack that stretched across the middle of the western side of the tower was examined by removing many of the existing stones. Loose mortar was removed, and after the necessary cleaning, this section was reconstructed by stitching stones and grouting. Finally, the collapsed section of the ramparts was reconstructed.

During the contemporary restorations, an attempt was made to maintain a sense of authenticity by preserving, as far as possible, the identifiability of the monument as an integral part of the fortification enclosure. On the tower walls, parts that had not suffered significant deterioration were preserved in their original form as testimony to the monument's historical significance. All the restorations are distinguishable from the original sections, as they are separated by placing a thin lead sheet embedded in the masonry.

The difficulties that arose during the beginning of the project, but also during its implementation, were mainly related to the particularity of the archaeological site where the construction site was set up (steep terrain, remote location with difficult access for large transport vehicles), its poor access to water, but also the unpredictable factor of the covid-19 pandemic, which in many cases delayed the progress of the project. Furthermore, personnel were required to work, almost throughout the project, on scaffolding, which, at its highest level, reached a height of about 20 m. while following all the necessary personal protection measures.

Completing this project is part of a broader effort of the Ephorate of Antiquities of Kozani to consolidate and restore the architectural

Οι δυσκολίες που προέκυψαν κατά την εκκίνηση του έργου, αλλά και κατά τη διάρκειά του, αφορούσαν κυρίως στο ιδιαίτερο του σημείου όπου στήθηκε το εργοτάξιο (έντονο ανάγλυφο του εδάφους, απομακρυσμένο σημείο με δυσκολία πρόσβασης για πολύ μεγάλα οχήματα μεταφοράς), η δύσκολη πρόσβαση σε νερό, αλλά και ο αστάθμητος παράγοντας της πανδημίας, ο οποίος καθυστέρησε σε πολλές περιπτώσεις την ίδια την εξέλιξη του έργου. Επίσης, το προσωπικό κλήθηκε να εργαστεί, σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του έργου επάνω σε ικριώματα, τα οποία στην ανώτερή τους στάθμη, έφταναν περίπου στα 20 μ. Για τη διασφάλιση της προστασίας του προσωπικού εργασίας τηρήθηκαν όλα τα προβλεπόμενα μέτρα ατομικής προστασίας.

Η ολοκλήρωση των εργασιών του συγκεκριμένου έργου εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προσπάθειας στερέωσης και αποκατάστασης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της ακρόπολης με σκοπό την προστασία του και την συνακόλουθη αποτροπή της περαιτέρω επιδείνωσης της φέρουσας λειτουργίας του. Παράλληλα, αποτελεί τη συνέχεια προηγούμενων ενεργειών για την προβολή και ανάδειξη του χώρου ως μνημειακού συνόλου ενταγμένου στο φυσικό του περιβάλλον, αλλά και παρακαταθήκη για μελλοντικές παρεμβάσεις στον χώρο του βυζαντινού κάστρου των Σερβίων.

remains of the citadel in order to protect it and prevent further deterioration of its structural integrity. At the same time, it constitutes a continuation of previous actions for the promotion and enhancement of the archaeological site of Serbia as an extended ensemble of monuments that are fully integrated into their natural environment, but also as a template for future interventions in the area of the Byzantine castle of Serbia.

Εικ. 52. Ο δυτικός πύργος με την προσθήκη ικριωμάτων κατά τη διάρκεια των εργασιών του έργου «Στερέωση και Αποκατάσταση του Δυτικού Πύργου στο Κάστρο Σερβίων» 2020-2023.

Fig. 52. The western tower with the addition of scaffolding during the works of the project “Consolidation and Restoration of the Western Tower at the Castle of Serbia” 2020-2023.

Εικ. 53. Αναβατήριο για την μεταφορά των υλικών στην ακρόπολη των Σερβίων.
Fig. 53. Lift for the transport of materials to the citadel of Servia.

Εικ. 54. Επισκευή διαμπερούς ρηγματώσης του δυτικού πύργου της ακρόπολης.
Fig. 54. Repair of through cracking of the western tower of the citadel.

Εικ. 55. Ανάκτηση της τοξοθυρίδας στη νότια όψη του δυτικού πύργου της ακρόπολης.
Fig. 55. Recovery of the arched opening on the southern face of the western tower of the citadel.

Εικ. 56 και 57. Εργασίες κατασκευής υποθεμελίωσης του δυτικού πύργου της ακρόπολης (κατασκευή αφανούς δοκού από σπλισμένο σκυρόδεμα).
Fig. 56 and 57 Sub-foundation construction on the western tower of the citadel (construction of an absent reinforced concrete beam).

Εικ. 58. Ανάκτηση τοιχοποιίας του δυτικού πύργου της ακρόπολης.

Fig. 58. Recovery of the masonry of the western tower of the citadel.

Εικ. 59. Διατμητικές φωλιές στο μεσοπύργιο (νότια πλευρά) για τη σύνδεση του με τη νέα ανάκτηση στον δυτικό πύργο της ακρόπολης.

Fig. 59. Shear holes were created in the space between towers (south side) to connect it with the reconstructed part of the western tower of the citadel.

Συντελεστές έργου

Υπεύθυνος έργου:

Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη

Ομάδα επίβλεψης έργου:

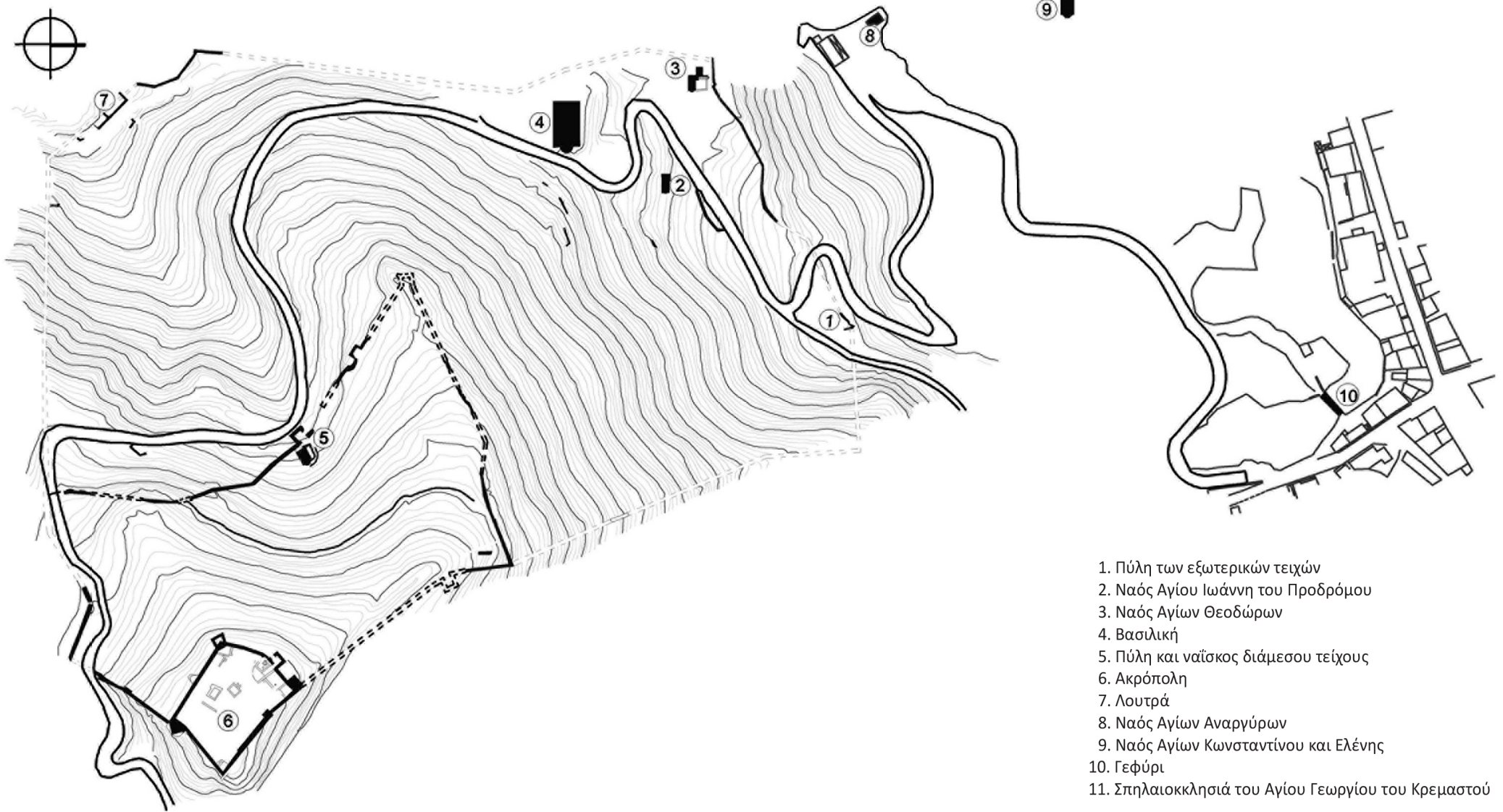
*Γεωργία Καβουρίδου (Αρχιτέκτονας), Γεώργιος Τεντώνης (Πολιτικός Μηχανικός),
Σόνια Κούτσιανου και Θεοχάρης Τσάμπουρας (Αρχαιολόγοι)*

Επίβλεψη αρχαιολογικών ανασκαφών στο πλαίσιο του έργου:

Σόνια Κούτσιανου, Δήμητρα Κοτσαχρήστου

Τοπογραφικές εργασίες: *Σοφία Βλαχοπούλου*

ISBN: 978-960-386-661-9

1. Πύλη των εξωτερικών τειχών
2. Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου
3. Ναός Αγίων Θεοδώρων
4. Βασιλική
5. Πύλη και ναΐσκος διάμεσου τείχους
6. Ακρόπολη
7. Λουτρά
8. Ναός Αγίων Αναργύρων
9. Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης
10. Γεφύρι
11. Σπηλαιοκκλησιά του Αγίου Γεωργίου του Κρεμαστού

1. External walls' gate
2. Church of St. John the Baptist
3. Church of Agioi Theodoroi
4. Basilica
5. Middle wall's gate and chapel
6. Citadel
7. Baths
8. Church of Agioi Anargyroi
9. Church of Saints Constantine and Helen
10. Bridge
11. Cave chapel of Saint George Kremastos

ISBN: 978-960-386-661-9

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ»
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη